

Національна академія наук України
Інститут історії України
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський державний університет

**Міжнародна
наукова конференція**

УКРАЇНА

***І ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
В XIV – XVIII СТ. : ПОЛІТИЧНІ,
ЕКОНОМІЧНІ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ТА
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ У
ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ***

Кам'янець-Подільський,
27-29 ВЕРЕСНЯ 2007 Р.

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

Київ-2007

Національна академія наук України
Інститут історії України
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський державний університет

**Міжнародна
наукова конференція**

УКРАЇНА

***I ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
В XIV – XVIII СТ.: ПОЛІТИЧНІ,
ЕКОНОМІЧНІ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ТА
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ У
ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ***

Кам'янець-Подільський,
27-29 ВЕРЕСНЯ 2007 Р.

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

Київ-2007

ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ:

Смолій В., академік НАН України (директор Інституту історії України НАН України)

Завальнюк О., к.і.н., проф. (ректор Кам'янець-Подільського державного університету)

Копилов С., д.і.н., проф. (декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету)

Степанков В., д.і.н., проф. (Кам'янець-Подільський державний університет)

Русіна О., к.і.н (Інститут історії України НАН України)

Ващук Д., к.і.н (Інститут історії України НАН України)

Блануца А., к.і.н (Інститут історії України НАН України)

Черкас Б., к.і.н (Інститут історії України НАН України)

РЕДКОЛЕГІЯ ЗБІРНИКА:

Смолій В. (відповідальний редактор)

Степанков В., Ващук Д., Блануца А.

Адреса:

Історичний факультет К-ПДУ
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський
Хмельницька обл., Україна. 32300
тел. (03849) 2-50-57, fax (03849) 2-30-32
e-mail: dec_history@kpdpu.kp.km.ua

Відділ середніх віків і раннього нового часу
Інститут історії України НАН України
вул. Грушевського 4, к. 509, м. Київ
Україна 01001
тел. (044) 279-06-53, fax (044) 279-63-62
e-mail: dvashchuk@mail.ru, an_blan@mail.ru

ISBN 978-966-02-4501-3

© Інститут історії України НАН
України, 2007

© Кам'янець-Подільський державний
університет, 2007

Институт истории Украины НАН Украины
Министерство образования и науки Украины
Каменец-Подольский государственный университет

**Международная
научная конференция**

**УКРАИНА
И ВЕЛИКОЕ КНЯЖЕСТВО ЛИТОВСКОЕ
В XIV – XVIII ВВ. : ПОЛИТИЧЕСКИЕ,
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ, МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ И
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В
ОБЩЕЕВРОПЕЙСКОМ ИЗМЕРЕНИИ**

Каменец-Подольский,
27-29 сентября 2007 г.

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

Киев-2007

ОРГКОМИТЕТ КОНФЕРЕНЦИИ:

Смолий В., академик НАН Украины (директор Института истории Украины НАН Украины)

Завальнюк А., к.и.н., проф. (ректор Каменец-Подольского государственного университета)

Копылов С., д.и.н., проф. (декан исторического факультета Каменец-Подольского государственного университета)

Степанков В., д.и.н., проф. (Каменец-Подольский государственный университет)

Русина Е., к.и.н (Институт истории Украины НАН Украины)

Ващук Д., к.и.н. (Институт истории Украины НАН Украины)

Блануца А., к.и.н. (Институт истории Украины НАН Украины)

Черкас Б., к.и.н. (Институт истории Украины НАН Украины)

РЕДКОЛЛЕГИЯ СБОРНИКА:

Смолий В. (ответственный редактор)

Степанков В., Ващук Д., Блануца А.

Адресс:

Исторический факультет К-ПГУ
ул. Татарская, 14, г. Каменец-Подольский,
Хмельницкая обл. Украина, 32300
тел. (03849) 2-50-57, fax (03849) 2-30-32
e-mail: dec_history@kpdu.kp.km.ua

Отдел средних веков и раннего нового времени
Институт истории Украины НАН Украины
ул. Грушевского 4, к. 509, г. Киев
Украина 01001
тел (044) 279-06-53, fax (044) 279-63-62
e-mail: dvashchuk@mail.ru, an_t'an@mail.ru

ISBN 978-966-02-4501-3

© Институт истории Украины НАН
Украины, 2007

© Каменец-Подольский государственный
университет, 2007

Содержание

Русина Олена

**СИНЬОВОДСЬКА БИТВА І СУЧАСНЕ
ІСТОРИЧНЕ МІФОТВОРЕННЯ** / 9

Berelowitch André

**POLITICAL AND MILITARY INFORMATION ON
EASTERN EUROPE (END OF XVITH-
BEGINNING OF XVIITH CENTURY)
IN BRANDENBURG ARCHIVES** / 11

Назаров Владислав

**ГОСУДАРЕВ ДВОР В РОССИИ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XV – СЕРЕДИНЫ
XVI В. ИСТОРИОГРАФИЯ. ИСТОЧНИКИ.
ПРОБЛЕМЫ. ПАРАЛЛЕЛИ** / 13

Блануца Андрей

**ЗЕМЕЛЬНЫЕ ПОЖАЛОВАНИЯ КАЗИМИРА
ЯГЕЛЛОНЧИКА НА УКРАИНСКИЕ ЗЕМЛИ
ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО:
ПОПЫТКА РЕКОНСТРУКЦИИ ПО
ИСТОЧНИКАМ ЛИТОВСКОЙ МЕТРИКИ** / 17

Бохан Юрий

**СПЕЦЫФІКА СКЛАДАННЯ ГАРАДСКОЙ
СЕТКІ ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА
Ў XV – XVI СТСТ.** / 19

Петров Микола

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ – ВАЖЛИВИЙ
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТА
ЕКОНОМІЧНИЙ ОСЕРЕДОК ПОДІЛЬСЬКОЇ
ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО (60-І РР. XIV – КІНЕЦЬ
20-Х РР. XV СТ.)** / 22

- Дзярнович Олег*
**БЕРЕСТЕЙСКИЙ ПОВЕТ ДО И ПОСЛЕ
РЕФОРМЫ 1565-1566 ГГ.: К ВОПРОСУ
О СТАТУСЕ АДМИНИСТРАТИВНО-
ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ЕДИНИЦ
В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ** / 24
- Малов Александр*
**СЕВЕРО-ЗАПАДНЫЙ КРАЙ МОСКОВСКОГО
ГОСУДАРСТВА В КОНЦЕ СМУТЫ** / 28
- Ващук Дмитрий*
**СОБЛЮДЕНИЕ ИЛИ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ
ИНСТИТУТА „СТАРИНЫ” В ВЕЛИКОМ
КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ (НА ПРИМЕРЕ
ЗЕМСКОЙ СЛУЖБЫ)** / 30
- Груша Александр*
**ГРАФИКА ПИСЬМА В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРЫ
ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО
(К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)** / 32
- Сарцевичене Йолита*
**ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ СЕМЬИ
В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ И ТЕОРИЯ
ДВУХ МОДЕЛЕЙ** / 35
- Степонавичене Лирия*
**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ
НОРМ ЗАЛОГОВОГО ПРАВА
(В ЭПОХУ ДЕЙСТВИЯ ВТОРОГО
ЛИТОВСКОГО СТАТУТА)** / 37
- Дячок Олег*
**ПРАВО ВКЛ И УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ
В ЕГО СОСТАВЕ НА СТРАНИЦАХ
УКРАИНСКИХ ЮРИДИЧЕСКИХ
ИЗДАНИЙ (1991-2007 Г.)** / 40

- Юсова Наталія*
**МІРКУВАННЯ МИРОНА КОРДУБИ
СТОСОВНО ЧАСУ УТВОРЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ** / 42
- Вирський Дмитро*
**РІЧПОСПОЛИТСЬКА УКРАЇНКА
XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.
ТА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЧНА
ТРАДИЦІЯ** / 45
- Жеребцова Лариса*
**СТРУКТУРА МИТНОЇ СИСТЕМИ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
В КІНЦІ XV – СЕРЕДИНИ XVI СТ.** / 48
- Берковський Владислав*
**ДО ПИТАННЯ ЕКСПОРТУ ТОВАРІВ З ВОЛИНИ
В XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XVII СТ.
ТОРГІВЛЯ ВОСКОМ ТА ХУДОБОЮ** / 50
- Копилов Сергій*
**РЕЦЕПЦІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО В ГУСТИНСЬКОМУ
ЛІТОПИСІ** / 52
- Степанков Валерій*
**ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
(1648 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1649 РР.)** / 55
- Перри Морин*
**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ И ВОПРОС
О ВЫДАЧЕ МОСКОВСКОМУ
ПРАВИТЕЛЬСТВУ САМОЗВАНЦА
ТИМОФЕЯ АНКУДИНОВА (1650 Г.)** / 58

Газин Владимир

**ЭЛИТА ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА
ЛИТОВСКОГО В СЕРЕДИНЕ 50-Х ГГ. XVII В.:
МЕЖДУ МОСКВОЙ, ШВЕЦИЕЙ,
ПОЛЬШЕЙ И КАЗАЦКОЙ УКРАИНОЙ**

/ 60

Черкас Борис

**„ЧИНГИЗИДЫ” – ПОЛИТИЧЕСКИЕ
КЛИЕНТЫ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА
ЛИТОВСКОГО В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XVI В.**

/ 63

Станіславський В'ячеслав

**ВІЛЕНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ ТА
ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА**

/ 64

Гурбик Андрій

**„СУДОВІ ОКОЛИЦІ” В ГРОМАДСЬКОМУ
СУДОЧИНСТВІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСКОГО**

/ 67

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА І СУЧАСНЕ ІСТОРИЧНЕ МІФОТВОРЕННЯ

РУСИНА ОЛЕНА

Київ

Традиції міфотворення в українській історіографії сягають далеко за межі ХХ ст. – однак саме наприкінці цього століття, із проголошенням державної незалежності України, вони отримали потужний поштовх до подальшого розвитку. Більше того – ідеї, продуковані істориками-дилетантами, охоче підтримуються медіями й державою (згадаймо хоча б такі нещодавні події, як відкриття музею на теренах Кам'яної Могили, трактованої як „пам'ятка протошумерської культури”, чи святкування 500-річчя козацтва на території Донецької та Луганської областей).

При цьому професійні історики доволі індиферентно спостерігають за розвитком паранаукових ідей – а деякі з них й собі долучаються до творення новітніх історичних міфологем, хай і не таких масштабних, як ті, що явлені нам у одкровеннях Канигіна, Шилова чи Плачинди. Із цим псевдоісторичним креативом їх зближує як нарративна стратегія – прагнення довести пріоритет українців у різноманітних сферах суспільного буття. – так і неперемінливість у доборі доказового апарату. Аналіз їхніх аргументів доводить, що неабиякий потенціал для міфологізації середньовічної української історії мають не тільки давні й новітні фальсифікати, а й пам'ятки литовсько-польської історіографії XV-XVI ст.

За досить яскравий приклад тут може правити битва на Синій Воді, дедалі частіше трактована як український аналог Куликовської битви. При цьому нескладно помітити, що у сучасній літературі переконаність у правомірності саме такого її тлумачення помітно випереджає доказовість аргументації, базованої, передусім, на барвистих описах битви, наявних у „Хроніці” М. Стрийковського. Відтак, наполегливість, із якою обстоюється саме таке її бачення, слід скорі-

ше списати на позанаукові фактори – котрі, здається, домінували над студіюванням окресленої проблеми і в попередні роки, коли піонерами у цій справі виступили литовський дослідник Р. Батура й українець із діаспори Я. Пеленський.

Обидва дослідники прагнули підірвати російську „монополію” на боротьбу із монголо-татарським ярмом (з якою, зрозуміло, кореспондувала визвольна місія Москви) й довести, що литовці/українці не тільки не стояли осторонь цієї боротьби, а й чи не першими виступили проти Золотої Орди. Особливо виразно ця інтенція виступає у працях Я. Пеленського, котрий наполягав, що „Велике князівство Литовське було державою, яка першою активно виступила проти присутності монголів у Східній Європі та їхньої супрематії над давньоруськими землями задовго до широко розрекламованої битви на Куликовому полі”, котра не призвела до суттєвого послаблення Золотої Орди.

Нині цей пафос виглядає, до певної міри, недоречним, позаяк з бігом часу сама концепція „монголо-татарської корми-ги” зазнала суттєвої трансформації – аж до повного її спростування у працях Л. Гумільова. Сучасні науковці слушно зауважують, що взаємини між монголами та населенням підкорених ними давньоруських земель мали складний, багатоаспектний характер, і критикують доробок радянської історіографії, котра, повністю поділяючи конвенції російської науки XVIII-XIX ст., „заперечувала легітимність татарського правління й екстраполювала це ставлення на східних слов’ян доби середньовіччя”, фокусуючи увагу на їхній „героїчній боротьбі” проти загарбників – тоді як насправді у Давній Русі золотоординський режим розглядали як цілковито законний й визнавали принципи легітимності, вироблені Чингізидами (Ч. Гальперин).

Отже, нинішнє постулювання „поглибленого вивчення обставин та наслідків Синьоводської битви” як „однієї з основних задач української медієвістики” (Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 4) є, вочевидь, не відповіддю на виклики сучасної історіографії, а, радше, реалізацією патріотичного імперативу у царині середньовічних

студій. Безумовно, згадана проблема варта наукової уваги – хай навіть забезпеченість автентичними джерелами робить її студіювання малоперспективним; однак неприпустимо, аби її дослідження здійснювалося на базі „Хроніки” Стрийковського чи праць, котрі постали на її основі у XVII-XVIII ст.: усі ці твори є невичерпним джерельним „ресурсом”, який уможлиблював і уможлиблює міфологізацію середньовічної української історії. Очевидно, що без ґрунтовного текстологічного опрацювання цих пам’яток, як і без критичного осмислення історіографічного спадку зламу XIX-XX ст., нині є неможливим наблизитися до реалій литовських часів, які залишаються „темними віками” навіть для більшості фахових істориків.

**POLITICAL AND MILITARY INFORMATION
ON EASTERN EUROPE (END OF XVITH-
BEGINNING OF XVIITH CENTURY) IN
BRANDENBURG ARCHIVES**

BERELOWITCH ANDRÉ
PARIS

All early modern European states had to know about developments in neighbouring countries. Sometimes, Foreign affairs departments were interested in even more remote parts of the world, e. g. English government was perhaps the best informed of the Western powers about what was going in Russia, of which England was a privileged commercial partner, during the Time of troubles¹.

This was managed through a network of correspondents, some of them active political agents, some enjoying a semi-diplomatic status (resident diplomats were not yet the fashion in these parts), some mere witnesses. It seems that spies were not often employed, at least they didn't, as a rule, leave written records in the archives.

¹ See, for instance, the Purchas documents, or in V. N. Alexandrenko, « Materialy po Smutnomu vremeni na Rusi XVII v. », *Starina i novizna*, XIV, p. 261-263. an outstanding anonymous report on the Russian situation around mid-March 1607.

The informants sent their own, or forwarded other people's private letters describing the current events, such as gatherings and movements of troops, battles, internal dissensions, and the like. They provided copies of important documents (e. g. the « conditions » signed by Sigismund III and the Russian representatives in 1610) and the early modern equivalent of our newspapers : *Aviso, Berichte, Zeitungen*.

Ten years ago, I was trying to find trace of captain Margeret's activity on behalf of the Radziwill-Hohenzollern house² in the Berlin archives (Geheimes Staatsarchiv, Preussische Kulturbesitz). My search was unsuccessful, but all the same documents on Polish and Russian affairs proved to be very interesting. I made a complete survey of the following :

Rep. 9 – 3 - C : Poland, 1589-1598

Rep. 9 – 3 – D : Poland, 1601-1634

Rep. 11 – 2 – A : Russia, 1594-1598

Rep. 11 – 2 – B : Russia, 1600³

Rep. 11 – 2 – C : Russia, 1605⁴

Other documents were perused more cursorily : Tatar raids in Poland, 1589-1597 (9 – 2 – A, B, C), Polish-Turkish relations, 1621-1646 (9 – 6 – A).

I would like to present a paper on the informants of the Brandenburg princes (*Kurfürsten*) at the turn of the century⁵. This would imply first an inventory of the information received : origin (biographical research on the informants), nature (sorting out first hand from second hand or public information), topics discussed.

Starting from there, I will try to characterize the Brandenburg network in Eastern Europe, beginning with an appraisal of the

² Janusz Radziwill (1579-1620) married in 1613 Elisabeth Sophie von Brandenburg (1589-1629).

³ Most of them published by Alexandrenko, *op. cit.*, XIV, p. 308-320.

⁴ Partly published, *ibid.*, p. 276-292.

⁵ On the same topic, but for a later period : H.Krause, « Deutschland und der Smolensker Krieg. Die Kurbrandenburgischen und kursächsischen Informationen über den russisch-polnischen Krieg von 1632-1634 », *Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zum Gegenwart*, Berlin, 1960, S. 57-83.

volume and reliability of information, compared to the facts as we know them. Which topics are stressed by the informants, which forgotten or neglected? Are the blind spots due to a lack of interest on the Brandenburg side? How does the Brandenburg network compare with its English or French counterparts? One informant at least (captain La Blaque, a French huguenot who served first John III Vasa of Sweden, then Sigismund III) figures also in Margeret's network. Generally speaking, « l'Internationale protestante » is very active in Eastern Europe during the first half of XVIIth century.

To conclude, I would like to stress the importance of research on information networks in early modern Europe, not only for military and diplomatic history, but also for the history of culture at large.

ГОСУДАРЕВ ДВОР В РОССИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XV – СЕРЕДИНЫ XVI В. ИСТОРИОГРАФИЯ. ИСТОЧНИКИ. ПРОБЛЕМЫ. ПАРАЛЛЕЛИ¹

НАЗАРОВ ВЛАДИСЛАВ
МОСКВА

История Государева двора (далее – Г.д.) в России (княжеского, великокняжеского, царского) – одно из актуальных направлений российской исторической науки за последние 25-30 лет. Своеобразие историографической ситуации описывается следующими пунктами:

1.1. Концепт марксистской интерпретации российского исторического процесса не предусматривал системного изучения Г.д. ни в рамках исследования сословного строя общества в XV-XVII вв., ни в контексте анализа политической борьбы.

1.2. До 1960-х гг. лишь исследования акад. С.Б. Веселовского (по преимуществу тогда еще не опубликованные) касались данной проблематики, главным образом применительно к эпохе опричнины Ивана IV.

¹ Доклад подготовлен в рамках проекта, поддержанного РГНФ (грант № 06-01-00055а).

1.3. Последующие обращения (в 1960-1990-е гг.) к проблематике Г.д. в содержательном плане были продиктованы необходимостью реинтерпретации социальных оснований, характера и целей политической борьбы в 1540-1570-е гг., а также в эпоху Смуты и городских восстаний середины XVII в. Эти конкретные штудии не были тогда жестко связаны с пересмотром (отказом) исходных аксиом марксистского концепта.

1.4. Особо важными достижениями литературы этого периода следует признать значительное увеличение объема просопографической информации (в основном, для времени после 1565 г.), выявление и ввод в научный оборот массива первичной документации по учету членов Г.д. за середину XVI – середину XVII в. (по преимуществу за вторую половину XVI – середину XVII в.).

1.5. Несомненно позитивное воздействие оказало то направление исторической науки в изучении двора, рождение которого связано с именем Н. Элиаша. В настоящее время оно является одним из наиболее авторитетных и успешных. Немаловажными стали конкретные штудии по ряду аспектов истории Г.д. в России Г. Алефа, Х. Рюсса, Р. Крамми, М. По, Р. Мартина.

1.6. Современное состояние изучени Г.д. в России неравномерно по хронологии (лучше всего представлено время от 1560-х гг. до середины XVII в.), не вполне системно (главное внимание уделено внутренней структуре Г.д., его численности и персональному (генеалогическому составу) и пока исключает из аналитического поля «пограничные зоны» (социокультурное бытие Г.д., его пространственно-территориальное функционирование, и визуальное представление монарха и его двора в текстах, экономический контекст придворной жизни и т.д.). В то же время в рамках уже традиционных подходов были выполнены обобщающие работы (А.П. Павлова, коллективная монография петербургских историков и др.).

Состояние источниковой базы для изучения Г.д. в интересующее нас время характеризуется следующими противоречивыми чертами:

2.1. Сохраняют свое значение нарративы и документальные тексты с упоминаниями совокупности терминов, описывающих структуры и отчасти состав Г.д., здесь нет принципиальных перемен. Тем не менее, набор сводов, отдельных летописей (в т.ч., кратких) и «сказаний» (повестей) становится шире, в совокупности они точнее, чем ранее (в середине XII – середине XV в.), передают и содержательные планы понятий, и их контексты.

2.2. Постепенно утрачивают свое значение актуального источника для терминологического анализа Г.д. акты, но зато исследователи с конца XV в. обладают новым притом значительным по объему видом документальных текстов этого плана – дипломатическими грамотами и другими материалами.

2.3. Главная переменная, однако, в другом: появляются в составе разрядных книг, посольских книг, небольших документальных собраний (связанных со свадьбами монарха и т.п.), перечни членов Г.д., структурированных по тем или иным основаниям (начиная с 1495 г.).

2.4. Наконец, для конца 1540-1550-х гг: исследователи располагают отрывком первого подлинного боярского списка (осень 1546 г.), а также большими по объему текстами Тысячной книги 1550 г. и Дворовой тетради 1550-х гг.

2.5. С учетом заметного расширения документальной базы из монастырских архивов (в конце XV – середине XVI в.) перечисленные материалы позволяют иерархизировать традиционные исследовательских задачи в отношении Г.д. и сформулировать новые аналитические цели.

Наиболее перспективными и первоочередными представляются следующие вопросы:

3.1. Из числа сугубо источниковедческих проблем центральной является проблема типичности Дворовой тетради как учетного документа по составу и структуре Г.д. в первой половине – середине XVI в.

3.2. Еще одной важной источниковедческой задачей должно стать изучение изменений в формуляре разрядов великокняжеских (царских) походов в это время. Именно в них отразились перемены в строении Г.д.

3.3. Подлежит детальному обследованию взаимодействие двух принципов структурирования Г.д. (территориально-административного и статусно-чиновного) и развитие иерархии статусно-чиновных групп (страт).

3.4. Аналитической задачей остаются методы определения численности Г.д. до середины XVI в. по косвенным показаниям различных источников.

3.5. Одним из центральных пунктов исследования Г.д. является количественная и качественная характеристика генеалогического его состава и формы социальной мобилизации в рамках Г.д. и вне его структур.

3.6. С этой точки зрения Г.д. подлежит изучению и как закрытая система, когда в политическом пространстве Г.д. идет постоянная борьба «дворцовых партий», и как открытая система, в пограничных зонах которой происходит перерастание придворных интриг в социальные возмущения.

3.7. Актуальной задачей является определение оснований для реконструкции состава «дворцовых партий» (родственные связи, групповая солидарность, общность служб и назначений и т.п.).

3.8. Практически неизученными остаются социокультурные аспекты истории Г.д., а именно: Г.д. в придворных церемониях и торжествах; Г.д. и монарх в визуальных описаниях нарративных текстов; Г.д. и «столичная оседлость» членов двора (масштаб проблемы, ее экономическая составляющая), топография их расселения в Москве; пространственное функционирование Г.д. в совокупности резиденций монарха (городских и сельских), во время его путешествий; Г.д. и специфика приходской и монастырской жизни в Москве; Г.д. и культурная среда в Москве.

Актуальным направлением в изучении Г.д. России остаются стадияльно-синхронные параллели с дворами Европы. Особый интерес, в том числе сугубо источниковедческого плана, представляет сравнительное изучение терминологии, состава и структуры двора Великого княжества Литовского.

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ПОЖАЛОВАНИЯ КАЗИМИРА ЯГЕЛЛОНЧИКА НА УКРАИНСКИЕ ЗЕМЛИ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО: ПОПЫТКА РЕКОНСТРУКЦИИ ПО ИСТОЧНИКАМ ЛИТОВСКОЙ МЕТРИКИ

БЛАНУЦА АНДРЕЙ

КИЕВ

Политика земельных пожалований великих князей литовских на украинские земли Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ) в историографии практически не исследована. Исключением может служить монография М. Довнар-Запольского, на страницах которой лишь фрагментарно и в общих чертах очертана соответственная научная проблема. В белорусской историографии следует отметить совместную работу А. Дзярновича и В. Менжинского, направленную на выявление и публикацию регестров земельных пожалований великих князей литовских на белорусские земли ВКЛ.

Базовым источником про особенность и характер земельных пожалований и подтверждений шляхте ВКЛ, в том числе и на украинские земли, Казимира Ягеллончика является так званная книга «пожалований» Казимира за 1440-1492 гг. из серии Литовской метрики¹. Дополнительные сведения можно также почерпнуть из пожалований и подтверждений наследников Казимира Ягеллончика – Александра Ягеллончика, Сигизмунда I Старого, королевы Боны и Сигизмунда II Августа.

По предварительным подсчетам за период правления Казимира Ягеллончика из его канцелярии вышло более полторы сотни пожалований и подтверждений, что касались украинских земель ВКЛ. Территориально великий князь литовский наибольшее внимание уделял распределению земельного фонда Волыни. Здесь более, чем в 80 случаев было пожаловано или подтверждено земельные владения местной шляхте. Объектами пожалований служили как освоенные, так и нео-

¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440-1498): Užrašymų knyga 3. – Vilnius, 1998.

свои земли, которые жаловались в основном на условиях военной службы. Последнее свидетельствует о том, что на середину XV в. земельный фонд Волыни еще имел резервы, которыми воспользовался Казимир Ягеллончик для пожалований своих подданных.

Важную роль в политике земельных пожалований играла Сиверская земля. Она была стратегическим регионом для ВКЛ с позиций того, что отсюда шла постоянная угроза от Московского государства. Поэтому Казимир Ягеллончик посредством земельных пожалований и подтверждений пытался заручиться максимальной поддержкой местной шляхты. Характерной чертой здесь и особенно в Брянском повете было то, что великий князь литовский в большинстве случаев жаловал местной шляхте целые села и усадьбы на условиях военной службы.

Ряд пожалований Казимир Ягеллончик совершил на протяжении 1470-1477 гг на территорию Любутского удела. Причем, здесь лишь в четырех случаях господарь подтверждал уже раньше пожалованные земли, а в остальных случаях – жаловал. Это свидетельствует о том, что Казимир Ягеллончик таким образом пытался заручиться поддержкой местной шляхетско-боярской корпорации. Характерно, что объектом пожалований господаря выступали как отдельные земли, так и целые поместья.

Достаточно много пожалований и подтверждений касались Брацлавщины, которая также была стратегическим регионом по причине приграничного расположения со степной зоной. Большинство пожалований было направлено на территорию Брацлавского повета, которые отмечались также масштабными объектами пожалований. Наименьшее количество жалованных листов касались Киевщины, которые вышли с канцелярии великого князя литовского в конце его правления.

Таким образом, Казимир Ягеллончик за время своего правления проводил активную политику земельных пожалований на украинские земли ВКЛ, особенно на Волыни и в

тех регионах, которые имел стратегическое значение – верховских уделах Сиверщины и на Брацлавщине. Меньшее значение в этом плане имела Киевщина. Это можно объяснить тем, что долгое время данный регион находился в управлении удельных князей и великокняжеских наместников.

СПЕЦЫФІКА СКЛАДАННЯ ГАРАДСКОЙ СЕТКІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў XV – XVI СТСТ.

БОХАН ІУРЫЙ
Мінск

Перыяд XV-XVI стст. характарызуецца хуткім ростам на абшарах Вялікага княства Літоўскага колькасці гарадскіх пасяленняў. Даволі густая гарадская сетка на землях гэтай дзяржавы склалася яшчэ ў папярэднія часы. Разам з тым, не заўсёды ясна, ці былі гарады, узгадваемыя да XV ст., уласна месамі, ці толькі ўмацаванымі “градамі”, інакш кажучы, крэпасцямі-замкамі. Можна меркаваць, што ў XIV-XV стст. менавіта такія пасяленні складалі аснову гарадской сеткі дзяржавы. У гэты час меў месца пэўны заняпад старых гарадскіх цэнтраў, які прасочваецца археалагічна. У якасці прычын падобнай з’явы даследчыкі называюць татарскія і крыжацкія набегі, міграцыйныя працэсы, а таксама эпідэмію бубоннай чумы. Аднак падобныя тлумачэнні, відавочна слушныя для украінскіх зямель, ігнаруюць рэзкі колькасны рост паселішчаў, фіксуемых як гарады, на тэрыторыі Літвы і Беларусі, які павінен быў бы знаходзіцца ў відавочнай супярэчнасці з агульным дэмаграфічным крызісам. Можна меркаваць, што заняпад старых гарадоў паўплывала перасяленне часткі іх насельніцтва да новых сядзіб, закладаемых па меры далейшай феадалізацыі краю, з мэтай забеспячэння іх уладальнікаў у рамесніцкай прадукцыі. Частка такіх сядзіб мела ўмацаванні і з’яўлялася, па сутнасці, замкамі,

але ў адпаведнасці з тагачаснай тэрміналогіяй магла таксама называцца “градамі”. Тым не менш, некаторыя з гэтых “гарадоў” атрымалі сапраўды гарадскі, “мескі” статус досыць позна.

Новы этап урбаністычнага развіцця, які распачаўся ў XV і працягваўся ў XVI ст., быў выкліканы інтэнсіфікацыяй эканамічнага развіцця дзяржавы і патрэбамі фармаваўшагася ўнутранага рынку. У выніку, ужо ў XV ст. пачынаецца рэзкі рост колькасці гарадскіх (мескіх) пасяленняў, які дасягнуў свайго апагея ў трэцяй чвэрці XVI ст., пасля чаго пайшоў на спад. Фарміраванне мескай сеткі, пры ўсёй сваёй інтэнсіўнасці, не адбывалася на тэрыторыі ўсёй дзяржавы раўнамерна. У XV і першай палове XVI ст. яно найбольш хутка праходзіла на захадзе, у межах Валынскага, Віленскага, Трокскага, Наваградскага і заходняй часткі Берасцейскага ваяводстваў, у Жамойці і на Падляшшы. У другой палове XVI ст. усё часцей назіраецца з’яўленне гарадскіх пасяленняў на абшарах усходніх ваяводстваў – Менскага, Полацкага, Віцебскага, Мсціслаўскага і ўсходняй часткі Брэсцкага, аднак дасягнуць такой густаты, як на захадзе, гарадская сетка да канца XVI ст. тут так і не змагла. Яшчэ меншая густата гарадской сеткі назіралася ў двух украінскіх ваяводствах – Брацлаўскім і Кіеўскім. На нераўнамернасць шчыльнасці гарадской сеткі ўплывала некалькі фактараў – геаграфічнае асяроддзе, вялікія лясныя і балотыстыя масівы ў шэрагу цэнтральных і ўсходніх рэгіёнаў, неаднолькавы ўзровень заселенасці і эканамічнага ўзроўню і, нарэшце, фактар пастаяннай знешняй пагрозы, які быў надзвычай актуальным для ўсходняй і паўднёвай “украін” Вялікага Княства.

Разам з тым, і ў межах усходніх і паўднёвых ваяводстваў мескія пасяленні канцэнтраваліся далёка не раўнамерна. Найбольшая шчыльнасць гарадскіх пасяленняў назіралася ў басейнах сплаўных рэк, асабліва тых (Нёман, Вілія, Буг, Дзвіна), па якіх вёўся гандаль з заходнімі краінамі, выступаўшымі ў якасці аднаго з асноўных спажывцоў сельскагаспадарчай прадукцыі беларускай вёскі. Надзвычай вялікая шчыльнасць

гарадскіх пасяленняў назіралася на Валыні, якая ў гэтым сэнсе з'яўлялася самым перадавым рэгіёнам Вялікага княства Літоўскага. У той жа час Падляшша выглядала ў параўнанні з суседнімі тэрыторыямі рэгіёнам урбанізацыйна менш развітым. На адносна невялікую густату сеткі мест тут уплывала наяўнасць вялікіх лясных масіваў, вялікі працэнт дзяржаўных і магнацкіх зямель, блізкасць буйных гарадскіх цэнтраў іншых рэгіёнаў – Брэста, Гродна, Любліна і Варшавы, а таксама слабасць эканамічнай базы.

Назіраліся і рэгіянальныя асаблівасці ў памерах гарадоў і, адпаведна, іх градацыі на асобныя катэгорыі ў залежнасці ад колькасці двароў і жыхароў. У грамаце вялікага князя Казіміра за 1444 г. у ліку “лепшых” мест Вялікага Княства называліся Берасце, Віцебск, Гародня, Менск, Наваградак, Полацк, Слуцк; найбуйнейшымі з іх з'яўляліся Віцебск, Полацк, Берасце і Менск. Амаль усе буйныя гарады XVI ст. выступалі як адміністрацыйныя цэнтры значных тэрытарыяльных адзінак (4 – сталіцы ваяводстваў, 2 – абшырных паведаў і 1 – сталіца княства). На землях т.зв. “этнічнай Літвы” буйных гарадоў было менш – Вільня, Коўна і Трокі, тады як на абшырных украінскіх тэрыторыях Вялікага княства Літоўскага – Брацлаў (да знішчэння ў 1552 г.), Крамянец і Кіеў. У плане велічыні значнейшых “мест” Вялікага Княства таксама назіралася рэгіянальная спецыфіка. Яна праяўлялася ў буйнейшых памерах галоўных гарадоў беларускай тэрыторыі. У сярэдзіне – другой палове XVI ст. іх насельніцтва раўнялася ў сярэднім 7-9 тысячам чалавек. У той жа час на Украіне буйнейшы горад – Кіеў налічваў каля 6 тысяч жыхароў, а ў двух буйных літоўскіх гарадах Коўні і Троках пражывала ў сярэдзіне XVI ст. каля 5-6,5 тысячы чалавек. На агульным фоне вызначалася сваімі памерамі Вільня (да 20 тысяч жыхароў), што тлумачылася яе сталічным, надрэгіянальным статусам.

Адносна нешматлікую групу ў параўнанні з дробнымі гарадскімі пасяленнямі складалі і сярэднія гарады. На Украіне сярэднія гарады вызначаліся меншымі памерамі, чым у цэлым па краіне – колькасць дамоў у іх вагалася ў межах 200-700

дымоў. Гэта значыць што для драбнейшых украінскіх гарадоў гэтай катэгорыі былі характэрныя колькасныя паказчыкі буйнейшых мястэчак Літвы і Беларусі. Але нават нягледзячы на гэта, колькасць сярэдніх гарадоў была тут адносна невялікай (18 населеных пунктаў) і размяшчаліся яны пераважна на Валыні. У цэлым можна канстатаваць больш маруднае складванне гарадской сеткі ВКЛ у параўнанні з заходнімі суседзямі і ўсходніх рэгіёнаў дзяржавы ў параўнанні з заходнімі.

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ – ВАЖЛИВИЙ
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТА
ЕКОНОМІЧНИЙ ОСЕРЕДОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ
У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
(60-І РР. XIV – КІНЕЦЬ 20-Х РР. XV СТ.)**

ПЕТРОВ МИКОЛА
Кам'янець-Подільський

Після битвы войск Литвы з ординцями у 1362 р. на р. Сині Води Поділля (в минулому Пониззя) перейшло під владу Великого князівства Литовського. Утверджуючись в краї, князі Коріатовичі (племінники Ольгерда), почали відбудовувати міста, їхні укріплення і села, серед яких був й Кам'янець. Ряд істориків стверджували, що від 60-х рр. XIV ст. столицею Подільської землі (князівства) при Коріатовичах виступало місто Смотрич, а з початку 70-х рр. XIV ст. – Кам'янець. Правда, що тезу необхідно науково доказати.

Утверджуючись у досить неспокійному в політичному відношенні краї, Коріатовичі намагалися налагоджувати дипломатичні відносини з Польщею, Угорщиною, Молдавією та іншими державами. Дослідники кам'янецьких старожитностей стверджують, що у 1366-1370 рр. Коріатовичі налагодили доброзичливі взаємовідносини з польським королем Казимиром Великим. У 1377 р. князі Олександр і Борис перейшли у підпорядкування угорського короля з 11-ма

подільськими замками. В Угорщині (Закарпатті) перебував й Федір з початку 90-х рр. XIV ст. Костянтин певний час був пов'язаний з Молдавією і т.д.

За час князювання Коріатовичів активізувалася їхня економічна політика, котра найбільш діяльно проявлялася у внутрішній та зовнішній торгівлі. Так, у 1375 р. Олександр надав право краківським купцям вільно торгувати з Кам'янцем і містами Поділля. Аналогічний привілей місту був виданий 17 квітня 1385 р. Костянтином. У XIV ст. з Європи через Краків, Львів і Кам'янець тягнувся Татарський шлях до Кафи. Відомими є факти про карбування місцевої монети у Смотричі за князювання Костянтина.

Західноєвропейські впливи в Кам'янці за Коріатовичів проявлялися у містобудівних нормах, політико-адміністративній системі міського управління, правових нормах тощо. Звертаючись до містобудування, підкреслимо, що з 60-х рр. XIV ст. у ньому формується двоцентрове планування і управління. Одним із адміністративних центрів виступало місто зі своїм майданом та органами самоврядування, а іншим – замок, де сидів князь, або його намісник. Дерев'яний замок знаходився на мисі із західного боку міста, яке розташовувалося на півострові (площа понад 120 га). До Кам'янця тяжіла велика сільськогосподарська округа, розміри якої досягали 200 ланів землі.

Головним композиційним осередком в організації планувальної сітки міста виступав майдан, який сформувався на основі дороги, що тягнулася від замку до міста через дерев'яний міст. Ю. Нельговський стверджував, що в плані він отримав спочатку форму витягнутого веретена, а децю пізніше - видовженого прямокутника. Дослідники містобудування зазначають, що так звані „довгі ринки” отримували широке розповсюдження на Русі, а також в містах Німеччини, Чехії, Словаччини, Польщі і Литви, які розбудовувалися згідно з нормами магдебурзького права XIII-XIV ст. Це явище досить добре простежується у таких польських містах як Нова Весь, Піла, Будзун, чеських – Раковник, Кнеджуб, Нові Кстржани, німецькому Мюльдорф і т.д. „На одному кінці такого „довгого ринку”, за межами

поселення, контролюючи переправу або перехрестя доріг, знаходився замок королівського намісника, а на іншому кінці - храм". Найбільш конкретними орієнтирами міського центру була церква св. Параскеви П'ятниці (поки що найдавніша відома писемна згадка відноситься до 1460 р.), вірменська церква св. Миколи (1398 р.) та домініканський костел і монастир (1370 р.), котрі знаходилися у східній частині сучасного Вірменського ринку. На майдані - ринку розташовувалися житлові споруди, суkenниці, крамниці шевців, хлібників, різників, лазня і т.д.

У 1374 р. Юрій та Олександр Коріатовичі надали місту грамоту на самоврядування. Вона засвідчує, що князь здійснював управління Подільським князівством, а війт - міською громадою. Основним населенням Кам'янця в ті часи за етнічною приналежністю було руське (українське). Крім нього мешкали вірмени, литовці, поляки, молдавани та представники інших народів.

У 1378 р. папа римський видав князю Олександру буллу на заснування в Кам'янці католицької єпископії. Тут функціонували католицькі ордени домініканців і францискан.

БЕРЕТЕЙСКИЙ ПОВЕТ ДО И ПОСЛЕ РЕФОРМЫ 1565-1566 ГГ.: К ВОПРОСУ О СТАТУСЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ЕДИНИЦ В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ

ОЛЕГ ДЗЯРНОВИЧ
Минск

Известно, что в названиях административно-территориальных единиц ВКЛ до реформы 1565-1566 гг. существовала вариативность. Ещё в начале XVI в. был известен Берестейский повет, который также назывался в источниках Берестейской волостью. В состав этого образования входили Чернавчицы, Збунин, Здитово, Лыщицы, Пожежин, Тельмы, Черск. Значительную часть ещё "первого малого" Берестейского

повета составляли забужские территории с теми значительными местечками, которые теперь находятся на территории Польши: Белая (Бяла-Подляска), Кодзень, Докудово (Докудув), Воин (Вогынь), Пешчатка (Пищац), Рожанка (Ружанка), Славатичи (Славатычэ).

В источниках фиксируется также Каменецкий повет (Каменецкая волость). И в этом случае можно утверждать, что до реформы 1565-1566 гг. термины «волость» и «повет» были синонимичны.

Довольно сложную политико-административную историю имеет Кобринское княжество-повет. Возникновение этого удельного княжества принято относить к 1404 г., когда произошло разделение владений князя Фёдора Ратненского (сына великого князя Альгерда) между его сыновьями Сангушком и Романом, который и стал протопластом князей Кобринских. После смерти в 1490 г. Ивана Семёновича мужская линия рода прекратилась. В 1508 г. король и великий князь Сигизмунд передал Кобринское княжество сестре Ивана Anne Семёновне и её мужу Венцлаву Станьковичю Костевичю. Смерть в 1519 г. последней княгини Кобринской Анны означало окончательное прекращение этого рода, а Кобринское княжество стало государственным (господарским) владением. Сигизмунд тогда же отдал Кобрин в пожизненное владение маршалку Венцлаву Костевичю. Именно 1519 можно считать годом фактического возникновения Кобринского староства. После смерти в 1532 г. Венцлава Костевича произошла очередная реорганизация этой территориальной единицы – был создан Кобринский повет, что имело значение для местной шляхты; в хозяйственно-фискальном смысле Кобринскую экономию от Сигизмунда Старого получила королева Бона, а её администратором тут стал Иван Михайлович Хоревич (из Куренца). В Кобринское княжество-староство-повет входили следующие населённые пункты: Басяч, Берёза, Богуславичи, Брылево, Буховичи, Воротынич, Городец, Грушево, Добучин (Пружаны), Загорье, Корчицы, Кустовичи, Малеч, Мокраны, Остромичи, Посталова, Селец, Сигневичи, Чернавичицы, Шерешово, Ястребель.

В результате реформы 1565-1566 гг. территории Берестейского («малого»), Каменецкого и Кобринского поветов вошли в состав нового («большого») Берестейского повета Берестейского воеводства, которое в своей основе просуществовало до 1795 г. (III раздела Речи Посполитой).

Остаются вопросы относительно административных связей между Берестейщиной и Подляшьем в первой половине XVI в. Известно, что ещё в 1345 г. в результате установления режима диархии и раздела территории ВКЛ между Альгердом и Кейстугом соответственно на Виленскую и Трокскую половины, Берестье, Каменец отошли к Трокской части, Кобрин позже был присоединён к Виленской половине. В 1391 г. Берестейщина передана князю Янушу Мазовецкому, но затем возвращена Витовтом в состав ВКЛ. В 1413 г. старые «половины» стали называться Виленским и Трокским воеводствами. Таким образом, Берестейское и Каменецкое наместничества и Кобринское княжество в военном и частично налоговых отношениях подчинялись Трокскому наместнику (воеводе).

Далее начинаются разночтения. К примеру, в современной белорусской историографии укрепилось мнение, что после создания в 1520 г. Подляшского воеводства в его состав кроме Бельского, Дорогиченского и Мельницкого поветов были включены Берестейский, Каменецкий и Кобринский поветы. Это отнесение ведёт свой отсчёт от акта установления Подляшского воеводства 1520 г., где перечислены все названные территории. Но подляшский воевода упоминается ещё в 1513 г. Александр Яблоновский также отмечал, что в военно-организационных вопросах подляшко-берестейские поветы в первой половине XVI в. оставались подчинёнными Трокам.

Вальный сейм в Вильне, который заседал в период от 18.XI.1565 по 11.III.1566 конституировал целый ряд новых воеводств, в том числе Берестейское, куда собственно и вошли поветы Берестейский, Каменецкий, Кобринский. Выделение из границ Подляшского воеводства земель Берестейской и Каменецкой рассматривается в историографии как один из этапов масштабного процесса подготовки унии между Польшей и ВКЛ (Дорота Михалюк). Но следует признать, что оконча-

тельного административно-правового урегулирования в первой половине XVI в. достигнуто не было. В 1578 г. Варшавский сейм, вопреки протестам делегации ВКЛ, создал очередную пограничную комиссию, в этот раз в деле разграничения между Мельницким и Берестейским поветами. Великое Княжество в этой комиссии репрезентировал подканцлер Остафий Волович, который представил жалобу против вызовов берестейской шляхты судами Мельницкого повета (уже в составе Короны): “...powiat Brzesczki jurisditią swą od wojewodztwa Podliaskiego, albo raczez ziemie Podlaskiey był y iesth oddzielony, a używał zwyczajow y prawa swego Lithewskiego, pod wojewodztwem Troczkiem, iako tesz y ziemia Podlaska, będącz w on czas wespołek z ziemią Brzesczką pod regimentem wielkiego xięsthwa Lithewskiego, thakże używała do dostąpienia praw polskich, ktorych sobie u królów ich mości Zygmuntha pierwszego y Zygmuntha Augusta, przodków iego królewskiej mości, dosthała”.

Эта апелляция к древнему праву ВКЛ и к подчинению Берестейского повета Троцкого воеводства также заслуживают внимания. По крайней мере Матвей Любавский утверждал, что Берестейщина до реформы 1565 г. находилась в составе Троцкого воеводства. На таком же административном статусе региона настаивает современный белорусский исследователь Михаил Ф. Спиридонов.

Следует признать, что проанализированные документальные источники, в первую очередь материалы Метрики ВКЛ, не дают прямого ответа на вопрос, к какому из воеводств служащие Канцелярии ВКЛ относили Берестейский, Каменецкий и Кобринский поветы в первой половине XVI в.

Кроме того, следует помнить об эволюции самого понятия Подляшья. Анализируя источники XVI в. Алина Вавжинчик пришла к выводу, что после распада первоначально однолитой территории Берестейской земли на Берестейскую и Дрогичинскую, название Подляшье использовалось для всей этой территории или только для западной её части, в то время как термин Берестейская земля чаще всего относился к восточной части – Берестью и Каменцу. Вообще говоря, исторически Подляшье выделилось из Берестейской земли.

СЕВЕРО-ЗАПАДНЫЙ КРАЙ МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВА В КОНЦЕ СМУТЫ*

МАЛЮВ АЛЕКСАНДР
МОСКВА

Настоящее исследование представляет собой попытку реконструировать стремительно менявшуюся военно-политическую ситуацию на северо-западном пограничье Московского государства между Псковской и Смоленской землями на завершающем этапе Смуты до заключения Деулинского перемирия с Речью Посполитой в 1618 г.

В июле 1608 г. Великие Луки, Невель и Заволочье (уездный город Пусторжевского уезда) присягнули «Тушинскому вору». После свержения Василия Шуйского боярское правительство направило к Сигизмунду III «великое посольство» для переговоров об условиях избрания на русский престол королевича Владислава, а на Северо-Западный край – войско И.М. Салтыкова и Г.Л. Валуева. В октябре Г. Валуев подошел к Великим Лукам, но взять город удалось лишь на Рождество 25 декабря 1610 г. Луки были сожжены, 300 сдавшихся защитников из стрельцов и детей боярских перебиты казаками, после чего Владиславу присягнули Невель и Заволочье. Однако, уже с образованием Первого ополчения начала меняться и внутренняя политическая ситуация в Московском государстве. А после провала «великого посольства» к Сигизмунду III изменения приняли необратимый характер.

После переворота в Новгороде Великом и присоединения его к Первому ополчению из Новгорода в северо-западные города были направлены грамоты с антипольскими призывами. Вероятно, с получением новгородских грамот связаны антипольские перевороты на Луках, в Невеле и в Заволочье. Королевские отряды пытались восстановить власть короля на

* Доклад подготовлен в рамках проекта РГНФ № 05-01-01079а «История Смоленской войны».

территории недавно присягнувшего Владиславу Северо-Западного края. Но направленный Сигизмундом III против восставших весной 1611 г. И.Н. Салтыков перешел на сторону Ополчения. В его отряд входили и великолукские дворяне.

Вскоре после разгрома Великих Лук их судьбу разделила Пустая Ржева. В следующем 119-м (1610/11) г. А.Ю. Лисовский захватил «город Заволочье, что во Ржеве Пустой». На какое-то время Заволочье стало его опорной базой. В 121-м (1612/13) г. в отсутствие Лисовского русский отряд выбил лисовчиков из Заволочья. Однако, не надеясь удержать взятый разоренный и опустошенный пограничный город, русские сожгли Заволочье, уведя с собой последних его жителей. Вероятно, русский отряд отправился на Невель, где в 122-м стоял полк воеводы Григория Валуева, но часть могла отойти и во Псков: вскоре после этой акции часть пусторжевцев обнаружилась во Пскове, а часть – в Невеле.

С конца 1613 г. невелицкий отряд совершал набеги на литовские земли и отражал нападения литовцев, а конница из гарнизонов Невеля (лучане, пусторжевцы и невяляне и казаки), Торопца (торопчане, холмичи и лучане) и Пскова (псковичи и пусторжевцы) привлекалась по очереди к деблокаде соседей и принимала участие в более отдаленных походах воеводских полков против поляков и литовцев, шведов и «черкас». Не смотря на неоднократные попытки, никому из интервентов не удалось взять ни одну из оставшихся к 1613 г. в Северо-Западном крае неразрушенными пограничных крепостей.

После ратификации Сеймом Деулинского перемирия в 1619 г. Невель отошел к ВКЛ, где вошел в состав Смоленского воеводства, сформированного из отторгнутых от Московского государства земель (до 1638 г.). В 1619 г. с воеводой Григорием Ивановым сыном Кокоревым на луцкое пепелище из Невеля пришло: 230 лучан (из Невеля и Торопца), пусторжевцев и невялян; 204 чел. атаманов, есаулов и казаков; стрелецкий голова, 3 стрелецких сотника и 300 стрельцов; 48 чел. пушкарей, воротников, плотников, кузнецов и рассыльщиков; 76 посадских людей лучан и невялян. В то же время в марте 1619 г. по Пскову службой написаны 62 пусторжевца.

При строительстве Великих Лук воевода Г.И. Кокорев раздавал земли, исходя из оказавшихся налицо людей и потребностей службы. Невляне лишились своих земель, которые в значительной степени пошли в раздачу ветеранам осады и взятия Смоленска Сигизмундом III, а также участникам похода королевича Владислава на Москву в 1617-1618 гг. В 1619 г. прошло большое верстание казаков в Москве и в некоторых городах. На Луках Великих верстал луцкий воевода Григорий Кокорев.

Расплачиваясь за службу землей, правительство Михаила Федоровича не решало полностью проблему обеспечения служилых сословий, но существенно облегчило непосильное бремя финансирования армии, создав предпосылки для пополнения царской казны. Московское государство преодолело Смуту, с первого мирного дня начав подготовку к новой войне за возвращение всех утраченных земель, продемонстрировав не только удивительную выживаемость своих общественных и государственных институтов, своей идеологии и образа жизни, но и волю к дальнейшему развитию и росту.

СОБЛЮДЕНИЕ ИЛИ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНСТИТУТА „СТАРИНЫ” В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ (НА ПРИМЕРЕ ЗЕМСКОЙ СЛУЖБЫ)*

ВАЦУК ДМИТРИЙ
КИЕВ

Формирование сильной, боеспособной армии всегда сопрягается с большими финансовыми затратами государства. В Великом княжестве Литовском (далее – ВКЛ) эта проблема решалась следующим способом: шляхта обязывалась, в случае необходимости, нести так называемую земскую (или военную) службу. В зависимости от своего социального положения (князь, боярин, землянин и т. п.) каждому члену

* Доклад подготовлен при финансовой поддержке American Council of Learned Societies.

шляхетского сословия четко предписывалось, сколько и какого рода войска воинов он должен предоставить в великокняжескую армию в указанные великокняжеской грамотой сроки. Такую статистическую информацию можно получить, например, из Переписи войска ВКЛ 1528 г., в котором количество воинов расписывалось отдельно по каждой земле, за исключением Киевской. В этой публикации военная служба нас больше интересует не как государственная повинность, а как элемент декларированного принципа консервативной политики ВКЛ *„старини не рухаем. а новин не вводим“*. В буквальном смысле это должно было обозначать недопущение каких-либо нововведений в обществе, и, таким образом, изменения внутреннего быта. Именно такая точка зрения отображена почти во всех работах по истории ВКЛ, за исключением некоторых современных. Однако, на наш взгляд, ситуация была несколько иной.

Анализ разнообразных письменных источников наглядно демонстрирует:

1) В государстве установленный порядок (то есть „старина“), который обязывал нести военную службу, полностью соблюдался. Следовательно, консервативный принцип *„старини не рухаем, а новин не вводим“*, безусловно, действовал на практике. Причиной этого, на наш взгляд, было желание правительства ВКЛ обеспечить страну постоянной и боеспособной армией.

2) Именно этот момент, мы считаем, стал основанием нарушения указанного постулата: великий князь литовский с разных причин освобождал представителей шляхетского сословия от отбывания одних повинностей (та же „старина“) с последующей их заменой военной службой. В настоящем случае мы имеем наглядную демонстрацию манипулирования органами государственной власти провозглашенным „принципом консерватизма“.

Таким образом, правительство использовало институт „старини“ или регулировало его по своему усмотрению в зависимости от определенных обстоятельств, которые, в рассмотренном отношении, можно назвать государственной необходимостью.

ГРАФИКА ПИСЬМА В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРЫ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО (К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)

АЛЕКСАНДР ГРУША
Минск

1. Среди историков Восточной Европы внешний – графический – аспект кириллического письма не рассматривается или рассматривается не в должной степени как элемент культуры, в частности, как элемент региональной культуры. Между тем, изучение графики письма позволяет не только самостоятельно решить ряд вопросов, связанных с историей культуры Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ), но также указать и на определённые методологические ориентиры общего характера в области изучения культуры.

2. В палеографии разные графические виды кириллического письма (устав, полуустав и скоропись) следует рассматривать через такие понятия, как норма и система. Норме свойственна статичность, системе – динамичность. С точки зрения палеографии письменно-графическая норма – это совокупность наиболее устойчивых традиционных письменно-графических средств и правил их использования. В палеографии можно говорить о норме в узком значении этого слова: как результате целенаправленной кодификации графики письма. Система графики – это свойственная для той или иной графической системы письма (греческое письмо, латиница, кириллица и др.) возможности письменно-графического выражения. Норма консервативна и направлена на сохранение средств и правил их использования. Отсюда её статичность. Однако эта статичность не является абсолютной и предусматривает определённую изменчивость во времени, а также определённое взаимодействие с другими письменно-графическими способами выражения. Реализация письменно-графической нормы проявляется в том, что писцы должны придерживаться традиционных способов письменно-

графического выражения. Норма не лишена свойств отбора, но последняя проявляется в незначительной степени. В отличие от нормы, система графики характеризуется многообразием и направлена на создание новых средств письменно-графического выражения. Система графики непрерывна, динамична, изменчива. Её стабильность относительная и имеет территориальный характер. Иначе говоря, письменно-графическая норма стремится к стабильности, система графики – к изменениям.

3. В уставе (тут и далее под уставам будут подразумеваться также и близкие к нему разновидности полуустава) господствует консервативность, существенное сопротивление новациям. Повышенная степень консервативности ведёт к архаизации. Устав в значительной мере стремится к своему прототипу (исполняющего функции эталона). Отсюда статичность, небольшая способность к развитию, стабильность, нормированность этого графического вида письма. Для скорописи характерна тенденция к повышению эффективности процесса коммуникации, экономии усилий и т. д. Скоропись стремится оптимизировать письменно-графический код, в том числе за счёт не связанных с письмом прототипа внешних влияний. Отсюда его динамичность, повышенная способность к производству новых форм, большая вариантность, непрерывная изменчивость.

4. Устав и скоропись соотносятся с двумя относительно жёстко противопоставленными культурами: статичной религиозной и динамической светской, с двумя типами сознания. Если скоропись в существенной мере – плод создания государства, а светская культура – фактор её функционирования, то устав – порождение церкви, а религиозная культура – фактор его существования. Это предопределило характер дальнейшего развития устава и скорописи. Если устав сразу после своего возникновения фактически застыл в развитии графических форм, то скоропись сразу после своего появления вступила в фазу дальнейших активных и радикальных изменений этих форм.

5. Устав как сакральное (а значит, нормированное и стабильное письмо) является письмом надрегиональным и надэтническим (наднациональным), единым для того или иного религиозно-культурного сообщества (*Slavia Orthodoxa*), не связанного с политическими границами. Варианты скорописи формируются и развиваются только в государственных, точнее, внутригосударственных границах. Другими словами, скоропись не имеет прямой связи с ценностями религиозно-культурного сообщества. Отсюда, в частности, то существенное различие, которое существует между белорусско-украинским и российским вариантами скорописи (сформировавшихся на основе одного прототипа – устава).

6. Активно формируя новые графические формы, территориально нормируя и корректируя их, скоропись вместе с ростом востребованности светского письма, распространяла сферу своего бытования географически (не выходя, однако, за пределы государства) и среди разных пластов и слоёв населения. По свойствам своих основных признаков кириллическая скоропись ВКЛ до 1569 г. (и, кстати, позже – в период вхождения украинских земель в состав Польши – по крайней мере, до конца XVII в.) не создавала дифференцированных в зависимости от тех или иных слоёв населения вариантов (по данному вопросу мы расходимся во мнении с И. Каманиным). Скоропись, которой писала шляхта различных регионов ВКЛ, была тождественна скорописи, использовавшейся в среде мещанства. В социальном, а также субрегиональном плане графика письма была более однообразной, чем, например, устная речь представителей различных социальных слоёв населения и субрегионов ВКЛ. Этот графический вид письма был идентичным под пером у писцов, принадлежавших к различным «этносам» и конфессиям. Таким образом, скорописное письмо являлось одним из наиболее прочных элементов культуры почти всего общества ВКЛ. Этот графический вид письма можно назвать своего рода прообразом так и не сложившейся «белорусско-украинской» нации.

7. Проблема становления, развития и распространения белорусско-украинской скорописи, и связанные с ней вопросы –

о месте и роли в формировании этой скорописи главной (великокняжеской) канцелярии ВКЛ, источниках развития этой скорописи, соотношении последней и местных вариантов, формах, степени и характере их взаимодействия и ряд других вопросов – заслуживает самого пристального внимания.

ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ СЕМЬИ В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ И ТЕОРИЯ ДВУХ МОДЕЛЕЙ

САРЦЕВИЧЕНЕ ЙОЛИГА
Вильнюс

История литовской семьи все еще ждет своих исследователей, хотя в последнее время все больше историков занимаются этой тематикой. Тем временем в Западной Европе история семьи уже давно стала не только отдельной дисциплиной, но и все чаще рассматривается как важная часть экономической истории. В данном выступлении, при обозрении историографии семьи Западной Европы в XV-XVIII вв., главное внимание будет уделено моделям семьи в Западной и Восточной Европе.

В 60-тые годы XX в. Джон Гайнал выдвинул мысль, что «опаздывающее» бракосочетание женщин – главная черта модели брака и семьи северо-западной Европы. В тоже время он выявил и две модели семьи: западной, которой свойственно позднее бракосочетание, проживание молодой пары отдельно от родителей и отправление подростков детей на службу; восточной модели «большой» семьи свойственно бракосочетание очень молодых людей и проживание молодой пары с родителями (чаще всего невеста приходит в семью мужа).

Почти в это же время сформировалась и новая методология, позволившая исследователям использовать такие источники, как книги парафиальных метрик или переписи населения. Институт семьи и ее структуры исследовались в контексте социальной и экономической истории (рассле-

дования, проведенные «Группой исследований популяции и социальных структур» Кэмбриджского университета; работы таких ученых как Л. Анри, П. Леслет, А. Макферлан, М. Андерсон, М. Митерауер, А. Каган, Л. Стоун, Ф. Ариес, А. Плаканс). Выяснилось, что «малая» семья (*nuclear family*) имела место во многих регионах Европы уже в средние века: доминировала в северной и северо западной Европе, меньше распространилась в центральной и южной, но почти не встречается в восточной части континента.

Исследователи стремились выделить модели брака и семьи, которые существовали в отдельных регионах Европы. Таким образом выяснилось, что существуют модели семьи, свойственные для Западной, Северной, Центральной, Южной и Восточной Европы. Ученые, изучавшие структуры семьи в Восточной Европе акцентируют, что модель семьи в этом регионе абсолютно отличается от остальной Европы. Здесь встречается условно высокий процент «великих» семей, в которых вместе проживают три или даже больше поколений. Это довольно численные хозяйства, в которых проживают как минимум две супружеские пары, сильно превышающие обычное западноевропейское хозяйство, величина которого достигает 5 человек. В Восточной Европе, безусловно, доминирует ранний брак, за которым следует такое же раннее рождение детей. Не все исследователи согласны, что такая модель свойственна всему восточному региону. До сих пор в историографии не достаточно исследований, а исследования отдельных небольших местностей не дают возможности для широких выводов. Новейшие исследования показывают, в одной местности (регионе) одновременно могло существовать несколько моделей брака, обусловленных представлениями разных социальных групп или сословий. «Малые» семьи доминировали в Западной и Северозападной Европе, где рано появились промышленные предприятия. Такие семьи были лабильными, открытыми для внешнего влияния, их можно назвать школой современного индивидуализма. Это так называемые семьи «дерева», чаще встречаются в гористых

регионах Европы, в Португалии и Австрии. Они олицетворяют переменность и стабильность одновременно, так как с родителями проживает один из детей, которому передается большая часть наследства. «Большие» семьи связаны с сельскохозяйственными регионами. В них проживают несколько поколений, и такая модель существовала и в центральной части Франции, и на равнинах Италии, и в большей части Польши, России, Прибалтике.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ НОРМ ЗАЛОГОВОГО ПРАВА (В ЭПОХУ ДЕЙСТВИЯ ВТОРОГО ЛИТОВСКОГО СТАТУТА)

СТЕПОНАВИЧЕНЕ ЛИРИЯ
Вильнюс

Правовому институту залога и узаконению его норм в литовских статутах, а также реализации этих норм на практике ученые уделили немало внимания. В литовской историографии нескольких последних десятилетий доминируют работы, посвященные Первому Литовскому Статуту (тем самым, проанализированы и нормы залогового права, узаконенные именно в ПЛС). Своего рода продолжением уже начатой работы¹ являются исследования, посвященные некоторым особенностям реализации норм залогового права в начале действия Второго Статута (ВЛС).

Хронологические рамки настоящего небольшого сообщения охватывают короткий период за 1566-1572 гг., т. е.

¹ В ноябре 2006 г. в Москве на международной конференции „Литовская Метрика и Литовский Статут как источниковедческая база для славистики и баллистики“ прочитан доклад о новшествах залогового права во Втором Статуте („Кодификация норм залогового права во Втором Литовском Статуте“); в 2007 г. на международной конференции „Лев Сапег и его время“ (І родно) анализировались особенности велико княжеских „застав“ в последние годы правления Жигимонта Августа („К вопросу о реализации норм залогового права (в эпоху действия Второго Литовского Статута)“).

отпорной точкой является вступление в действие Второго Статута, а конечная дата – конец правления польского короля и великого князя литовского Жигимонта Августа.

Все проанализированные нами документы за этот период укладываются в 2 группы: 1) великокняжеские документы и 2) документы частных лиц. Среди последних доминируют документы, связанные с залогом недвижимого имущества (лишь в одном акте встречается упоминание о заставленном и невыкупленном в срок „сребре (...) рухомом“). Их разновидность („заставные записи“, позовы, протоколы тяжб и т. д.) представляет возможность получить более полную картину, как нормы залогового права ВЛС реализовывались на практике. В общей массе документов „данины“ великого князя частным лицам (или их подтверждения) нам „интересны“ настолько, насколько иллюстрируют реализацию главного новшества ВЛС – свободное распоряжение земельной собственностью. Акцент на „вольное шафование“ (отдать, продать, дарить, заставлять и т. д.) делается во всех такого рода документах за упомянутый период. Но мотивация основания такого права (ссылки на Статут, а точнее на Брестские поправки) встречается только в первые 2-3 года после его принятия. Еще меньше указаний по этому поводу на конкретные статьи ВЛС. Несмотря на провозглашаемую свободу распоряжения недвижимостью, оставались кое-какие ограничения для выслуг.

Другой вопрос, тесно связанный с земельной собственностью – это исполнение воинской повинности. Известно, что с заложенных великокняжеских имений воинская повинность не отбывалась как по нормам ПЛС, так и – ВЛС. С частных заложенных имений в эпоху действия Первого Статута эта повинность отбывалась залогодателем-собственником, но чаще это было обязанностью залогодержателя. В принципе такую ситуацию и узаконили кодификаторы Второго Статута, хотя такая возможность/обязанность исполнять воинскую службу с заложенного имения иногда оставалась за собственником. В актах за этот период, кстати, условие исполнения воинской службы с заложенного имения залогодателем-собственником встречается чаще.

Проанализированным нами актам свойственно преобладание терминированной „заставы“ – почти все записи даны на определенное время: с 1 до 6 лет. Хотя имеются единичные случаи более продолжительной „заставы“. Уместно вспомнить норму выкупа „заставы“, зафиксированную в VII. 15-й статье ВЛС, суть которой в том, что при не выкупе заложенной „на рок“ недвижимости, право на выкуп собственник получал только после истечения такого же срока. Но на практике по мере каких-то причин (в документах они не указываются) эта норма не всегда действовала – после не выкупа „заставы“ в срок термин следующего возможного выкупа устанавливался на каждый год. Продолжая тему о выкупе залога, надо заметить, что прямой запрет выкупа „между роков“ во Втором Статуте отсутствует, но почти во всех частных залоговых сделках находим обязательство залогодателя не выкупать недвижимость „между роков“. Как, впрочем, и обязательство залогодателя защищать права залогодержателя от претензий третьих лиц. В случае нарушения прав залогодержателя во всех залоговых записях устанавливалась „зарука“ как господарю, так и залогодержателю, величина которой однако в каждом отдельном случае разная (иногда общая сумма заруки приравнивается полученному долгу, иногда вырастает в два раза).

Среди проанализированных нами документов встречаются две из известных трех форм залоговых сделок: *зalog с передачей недвижимости* сразу же после предоставления кредита и *зalog без передачи недвижимости* (т. е. она передавалась в руки кредитора только в случае неуплаты долга). Отсутствуют факты *залога недвижимости с угрозой её потери*. Характерной чертой залога с передачей недвижимости кредитору была возможность перезаложить это имущество третьему лицу, что подтверждают большинство имеющихся документов.

Эта далеко не вся информация по реализации норм залогового права, почерпнутая из документов частных лиц за этот период, позволяет согласиться с В.И. Пичетой, что Второй

Статут не внес существенных изменений «в сущность статутного заставного права», однако она лишней раз подтверждает, что прецеденты повседневной жизни были богаче предусмотренных в кодексах норм.

ПРАВО ВКЛ И УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЕГО СОСТАВЕ НА СТРАНИЦАХ УКРАИНСКИХ ЮРИДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ (1991-2007 ГГ.)

ДЯЧОК ОЛЕГ
ДНЕПРОПЕТРОВСК

Круглый стол «Гісторія вивучення Вялікага княства Літоўскага ў 1991-2003 гг.», состоявшийся 16 – 18 мая 2003 г. в г. Гродно, и издание его материалов, безусловно, стали крупным научным событием, позволившим учёным разных стран, занимающимся изучением истории ВКЛ, лучше узнать наработки и достижения своих коллег. Однако, в процессе работы круглого стола не могли быть рассмотрены все аспекты историографии истории ВКЛ. В частности, украинские исследователи практически не касались публикаций по истории права и государственных учреждений ВКЛ, осуществлённых отечественными юристами (подтверждением этому стал вопрос литовского коллеги, заданный во время дискуссии, изучает ли кто-нибудь в Украине Статуты ВКЛ). В «Українській бібліографії Великого князівства Литовського 1990-2003 рр.», содержащей 260 позиций, упоминаются только семь статей, напечатанных в юридических изданиях, и один автореферат на соискание научной степени кандидата юридических наук, что не отражает действительную картину.

В данном исследовании анализируются публикации украинских историков права, в которых их авторы так или иначе касаются аспектов функционирования государственных и правовых институтов ВКЛ. Предметом изучения были избраны периодические и продолжающиеся (непериодические) издания,

позволяющие сделать выводы о существующих тенденциях, интересе к определённой тематике, работе над диссертациями.

Следует отметить, что украинские историки права обращаются к праву, органам власти и самоуправлению ВКЛ прежде всего в контексте изучения правовых и государственных институтов, имевших место на украинских землях в его составе. Лишь отдельные публикации посвящены анализу непосредственно норм Литовских Статутов (например, статья О. Нелина о вопросах наследственного права в сборнике «Держава і право», 2001, Вып. 13). Вместе с тем, именно Статуты привлекают внимание исследователей в первую очередь. С одной стороны, авторы рассматривают влияние права Киевской Руси, прежде всего Русской Правды, на Литовские Статуты, сравнивают регулирование аналогичных институтов (С. Кудин, П. Гураль). С другой стороны, анализируется влияние Статутов на развитие украинского права, применение их положений (И. Грозовский, О. Коросташов, А. Павлов, Л. Коваленко, Д. Любченко). Некоторые статьи посвящены правовому регулированию отдельных отношений в течение длительного времени, в т. ч. и Литовскими Статутами, в период вхождения украинских земель в состав ВКЛ (Г. Богомаз, О. Вовк, О. Кучинская, Е. Шаломеев).

Значительный интерес привлекает развитие самоуправления, в частности, его организация в городах, получивших магдебургское право (В. Кисельчик, Э. Горян). Следует отметить осуществлённую И. Усенко публикацию в сборнике «Правова держава» (2001, Вып. 12) двух ранее не издававшихся докладов профессора С. Иваницкого-Василенко, прочитанных в 1921 г., об источниках магдебургского права в Западной Руси и Гетманщине.

О. Мироненко и В. Ермолаев обратили внимание на представительный орган ВКЛ, в частности, регулирование его деятельности положениями Литовских статутов.

Украинские авторы также исследуют становление и функционирование различных судов и судопроизводство (С. Ковалёва, О. Сокальская, В. Сердюк).

Следует отметить, что с конца 1990-х – начала 2000-х гг. среди украинских историков права возрастает интерес к «литовскому» периоду. Вместе с тем, целые отрасли (семейное) и подотрасли (договорное) права ещё ждут своих исследователей.

МІРКУВАННЯ МИРОНА КОРДУБИ СТОСОВНО ЧАСУ УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

ЮСОВА НАТАЛІЯ

Київ

Литовська доба української історії, з точки зору ідеологічно не заангажованих фахівців, є добою формування української народності і це, зрозуміло, визначає її унікальність. Одним з таких спеціалістів–істориків, хто висловлював і обґрунтовував погляди на етнотворчий характер процесів, що відбувалися на українських теренах у період їх підпорядкування Великому князівству Литовському, був визначний український історик Мирон Кордуба. У період відомих дискусій 1920-х – початку 1930-х рр. в українському інтелектуальному середовищі (звісно – за межами підрадянської України) з приводу часу і обставин утворення української нації (тоді послуговувалися цим поняттям, хоча, точніше було вживати термін „народність”) він виступив зі статтею на цю тему. Студія – під заголовком „Найважливіший момент в історії України” – була опублікована в червневому числі популярного часопису українства „Літературно-науковому віснику” за 1930 р.

На початку свого допису дослідник ставить собі за мету з’ясувати який з „моментів” української історії є найбільш важливим. Таким моментом є, на його думку, той, „котрий спонукав населення теперішніх українських земель згуртуватися в окрему етнічну групу, котрий отже дав товчок до утворення окремої української нації”. Адже без цього моменту, як слушно зазначає вчений в іншій статті, „не

заїстнували би всі інші моменти”. Ця нагода („момент”) наступила з відірванням південно-західних руських територій від зв’язку з іншими руськими землями і об’єднання їх у Литовській державі в другій половині XIV ст.

За логікою М. Кордуби, тенденція до розвитку процесу утворення окремих східнослов’янських народностей намічається зі створенням з середини XII ст. нових політичних осередків – в Галичі та у Володимирі над Клязьмою. При чому, „галицький осередок двічі доходив до об’єднання кругом себе цілої території, заселеної сею етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю”. Ці спроби історик відносить до межі XII–XIII ст. (за князювання Романа Мстиславича) та до 40-х рр. XIII ст. за князя Данила Галицького. Але вони не увінчалися успіхом і процес об’єднання українських земель в єдине політичне ціле, що, за міркуванням М. Кордуби, є важливою підвалиною для утворення окремої народності, тоді був перерваний. Інакше кажучи, впродовж наступних століть, аж приблизно до князювання Вітовта, предки українців (власне разом із предками білорусів) склали лише „етнографічну масу”.

Саме входження українських земель до складу Великого князівства Литовського – єдиної держави, тобто, за словами М. Кордуби, „єдиного політичного цілого”, призвело до поступового утворення української нації. Хоча, спочатку „правні установи, суспільний лад, управа при співучасті визначніших місцевих людей, взагалі ціле життя, оставали майже без перемін по давньому”, політичне відокремлення від решти руських (північно-східних) земель, до якого згодом долучилося й церковно-адміністративне, приводить до поступового відчуження двох частин колись „єдиної Русі”. По обох боках кордону „витворюються окремі світогляди, окремі психіки”. Всі ці фактори разом ведуть до того, що „давня політичне, церковно і культурно одноцільна єдина Русь розколюється на дві окремі відмінні часті”. При цьому, за М. Кордубою (і це його наступна теза), „населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість”. Втім, далі дослідник

поєднує обидві тези: „Рішальним чинником в утворенню української і білоруської нації було загорнення в XIV ст. південно-західних руських земель Литвою і перенесення живучого в цих землях населення у нові політичні, церковні і культурні умовини”, що дало „рішальний товчок до витворення окремої, спершу українсько-білоруської, потім української нації”.

Окрім Литовського князівства, експансію у Східній Європі розпочала (але з запізненням) Московська держава. А саме: „коли б Литва за Гедимина й Ольгерда не була захопила південно-західної Русі, зробила би це за кількадесят літ пізніше Московщина. Тоді відбудувалася б давня Русь, вернулась-би колишня політична єдність, утрималася би суцільна організація церкви, остала би культурна спільність ... Не було би трьох руських народностей, тільки одна”. Не слід думати, виходячи з останньої тези М. Кордуби, що він дотримувався думки про існування єдиної руської народності („нації”). Реконструкція його думки, на наш погляд, має бути така: давня руська спільність довгий час існувала як єдина культурна сфера, але об'єднання всіх давньоруських земель Москвою, що могло статися, призвело би до відродження спільноруських процесів і, в решті, до утворення такої народності.

Отже, входження частини південно-давньоруських земель до складу Литовської держави детермінувало процес утворення української народності. В литовську добу української історії, згідно з міркуваннями М. Кордуби, і відбувалося формування українців як окремої етнічної спільноти. Хоча погляди вченого в цьому питанні не були ексклюзивними (приблизно аналогічні речі висловлювали в ті часи такі українські історики, як В. Липинський, С. Томашівський, децю пізніше – М. Чубатий), його стаття надала поштовх новій полеміці в середовищі української наукової інтелігенції. Ширше про це мова піде в доповіді.

РІЧПОСПОЛИТСЬКА УКРАЇНІКА XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ТА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ

ВИРСЬКИЙ ДМИТРО
Київ

Представницькі функції історіографії обумовлюють тісний зв'язок із політичними центрами та особливу роль державних столиць у її розвитку. Відтак, слід відзначити особливу роль Кракова (з його королівським двором та університетом) у творенні інтелектуальних репрезентацій України XVI – першої половини XVII ст. Саме звідси вся „вчена” Європа черпала основні знання про переважну більшість українських територій. Більш того, сама Україна із розбудовою освітньо-наукових структур західного типу „підключалась” до цього джерела інформації та ширила серед українців його напрацювання. А завдяки тому, що доба раннього модерну – то взагалі „вісьовий час” світової історії, тінь/досвід її відчутна ще й сьогодні.

Окреслимо найяскравіші ознаки річпосполитської україніки та спробуємо відшукати їх сліди у дискурсі модерного національного проекту.

Краківське посередництво обумовило домінування західноукраїнських іпостасей (похідних з теренів „Польської Русі” ще до Люблінської унії 1569 р.) у загальному образі України у цей період. Отже, погляд на захід країни як національний гінтерланд та незамулене джерело українськості, який досі має чимало прихильників, має тут міцне опертя. Взагалі свідомість регіональних відмінностей – то одна з найхарактерніших ознак мислення інтелектуалів Речі Посполитої. Співставлення-протиставлення різної „Русі” (давньо-княжої, польської, московської, литовської, волоської, татарської тощо) – один з найпопулярніших у них мотивів. Можна навіть казати, що „вибір ладу” у річпосполитський час суттєво потіснив давній „вибір віри”. І цей простір політичної

варіативності відтоді став дуже важливим складником будь-якого „українського мислення”.

В історіографічній площині з домінанти Західної України походить виопуклення значення Галицько-Волинського князівства/королівства в давньоруській історії, трактування його як головного спадкоємця давнього Києва. Культ галицьких королів сформувався саме у історіографії Польської Корони, адже підносив долюблінську „Польську Русь” над іншими (за взірцем вивищення королівської Польщі над князівською Литвою).

Завдання легітимації влади польських королів над Руссю тягнуло за собою потребу компрометації давньоруського ладу. Образ світлого польського сьогодення, яке змінює темне руське минуле – то наріжний камінь свідомості ідеологів-історіографів Речі Посполитої. Давня Русь – то князівська *тиранія*, якій протиставляється польська *політія* (суміш трьох позитивних устроїв античної політології – монархії, аристократії та демократії руських князів). Причому цьому протиставленню часто намагалися надати одвічної форми, коли сучасні „добрі” річпосполитські практики занурювались аж до початків польської історії, а континуїтет „погані” княжо-руської давнини вбачали у новітньому московсько-російському, великолитовському або молдовсько-волооському устрої. І модерна українська історіографічна традиція, на відміну, зокрема, від російської, також прийняла доволі насторожене ставлення до давньоруського досвіду, „віддавши серце” хронологічно молодшому козацькому міфіві.

Утім, покладаючи відповідальність за давньоруський негатив на князів-тиранів, річпосполитські історики-політики реабілітували „народ” (поняття з украї розмитими кордонами, що забезпечило йому такий шалений успіх у модерні часи), який, відтак, скинувши ярмо, ставав фактично рівноправним членом сім’ї народів Речі Посполитої. А це давало широкі можливості пишатиь давньоруським минулим на індивідуально-генеалогічному та корпоративних рівнях, а також сприяло формуванню ранньонаціональної української

ідентичності. Зауважимо, що подібний прийом (в усякому злі повинні недолугі вожді та неситі феодала, а простолюд – святий) згодом залюбки застосовувала вітчизняна народницька та радянська історіографія.

Слабка інтегрованість Наддніпрянщини у річпосполитський простір лишилася однією з характерних ознак „коронного” інтелектуального продукту. Багатообіцяючий мотив українського степу – тут, радше, прив’язаний до Поділля. Утім, поступове поширення первісно подільського образу на все нові українські території, його універсалізація для України примітні уже в згаданий час (причому з новим смаком до експансії, до права панування „през шаблю здобутого”). Річпосполитські автори немало підживили традиційні українські мотиви рідного краю як поля битви, плекали мілітарність як основу місцевої ідентичності. Модерна історіографічна сприймала все це без жодних докорів сумління.

Згадана відносно слабка і запізнена концептуалізація річпосполитськості Наддніпрянщини визначила і непевність у потрактуванні українських козаків як членів власного соціуму. У модерні часи вона часто-густо перетворювалась на надмірне унезалежнення цього історичного феномену.

Зрештою, теза про двовір’я „старої Русі” – одвічне співжиття на українських геренах православної та католицької традицій та популяризація унійного досвіду – це суто річпосполитська спадщина вітчизняної історіографії.

Таким чином, дослідження річпосполитської призми вітчизняної історіографічної традиції залишається плідним чинником її самоусвідомлення. Гадаю, ці пошуки „стовпів залізних з трубами мідними”, що на подив лунали з посульської межі ранньомодерної Сармагії здатні урухомити раніше практично застигли ділянки простору національної історіографії.

СТРУКТУРА МИТНОЇ СИСТЕМИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В КІНЦІ XV – СЕРЕДИНІ XVI СТ.

ЖЕРЕБЦОВА ЛІАРИСА
ДНІПРОПЕТРОВСЬК

Розвиток митної системи на землях Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) визначався економічними, політичними та соціокультурним процесами, що відбувались протягом досліджуваного періоду. В кінці XV ст. ВКЛ та українські землі, що входили до його складу, значно відставали за виробничим потенціалом, знаходились на периферії економічного і суспільного життя Європи. Проте в середині XVI ст. зміни, що стались у веденні господарства, проведення волочної поміри, ріст фільварків, збільшення виробництва товарного зерна, розвиток міських поселень та подальше оформлення міського стану на західний взірець, розширення зовнішньоторговельного обігу сприяли становленню та оформленню інститутів, що сформували основу митної служби.

Для того аби визначити особливості функціонування митної системи на українських землях ВКЛ необхідно вирішити такі завдання: дослідити походження митних зборів, провести їх класифікацію, визначити порядок діяльності та функції митних установ по збору мит, з'ясувати джерела митного законодавства, особливості митної політики держави відносно різних станів населення князівства, простежити дію регламентаційних засобів торгівлі, зокрема права складу та дорожнього примусу, висвітлити роль окремих митників в організації митних зборів. Основним джерелом для проведення дослідження послуговували матеріали книг записів, книг судових справ та книги переписів Литовської Метрики.

Проаналізований матеріал дозволив дійти таких висновків:

– походження митних зборів відносять ще в долитовську добу, коли в основі їх стягнення була ідея оплати

привагними особами послуг, наданих державою чи міськими громадами при переміщенні товарів через комунікаційні споруди та торговому обміні.

– в історичній літературі не існує єдиного критерію класифікації митних зборів. Найбільш вдалою класифікацією сукупності митних зборів на землях ВКЛ є схема М. Довнар-Запольського, в якій історик виділив збори, що правили за оплату наданих послуг, і власне мита, що мали фіскальний характер: 1. внутрішні мита (проїзні, торговельні); 2. зовнішнє мито – «головне».

– в справі управління митницями у ВКЛ, керуючись давнім звичаєм і традицією, на практиці виробили два шляхи: завідування митними коморами певною людиною «*къ верной руке*», яка отримувала за це платню і віддавала всі прибутки до скарбу; другий шлях – оренда митних зборів однією або групою осіб на заздалегідь визначених умовах.

– мито, якому підлягали привізні товари, сіль, віск у грошовій чи натуральній формі збирали особливі, призначені великим князем урядники – митники, соляничі, восковничі; торгові та проїзні мита збирали фінансові й адміністративно-господарські агенти великого князя на містах – намісники-державці, воєводи, старости.

– порядок встановлення нових мит регулював 21 артикул Першого Литовського Статуту 1529 р., ставки «старого» і «нового» мита вогувались сеймами. В цілому митна політика князівства полягала у протекціонізмі окремими магнатам, які мали митні пільги, та містам. З 40-х рр. XVI ст. розпочалась «сеймова боротьба» середньої шляхти за зменшення кількості державних мит у приватних маєтках та безмитну торгівлю товарами власного виробництва.

– в джерелах міститься інформація про діяльність окремих, найбільш заможних митників, орендарів великокнязівських мит, які, переважно, були євреями. Велике значення у справі впорядкування та збільшення державних доходів, заміни системи відкупів митних зборів системою управління через довірених осіб мала діяльність земського підскарб'я, в

минулому митника, вихрещеного єврея – Аврама Єзофовича. В руках його брата, Міхеля Єзофовича – орендаря великокнязівських мит – в 20-х рр. XVI ст. зосередилось управління двома найбільшими митними округами князівства (за виключенням Ковенського).

ДО ПИТАННЯ ЕКСПОРТУ ТОВАРІВ З ВОЛИНИ В XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. ТОРГІВЛЯ ВОСКОМ ТА ХУДОБОЮ

БЕРКОВСЬКИЙ ВЛАДИСЛАВ
Київ

Зміна домінуючої ролі середземноморського економічного регіону та занепад пов'язаних з ним осередків, а також процес розвитку господарства країн пов'язаних з Балтикою справили потужний вплив на формування товарної структури Великого князівства Литовського від середини XV до кінця XVI ст. В умовах цих тенденцій в географії європейської торгівлі зростає значення Волинської землі, як одного з найбільш економічно розвинутих регіонів ВКЛ. Фактично вже з кінця XV ст. Волинь постійно виконує роль посередника в торгових відносинах між Заходом та Сходом Європи. В свою чергу роль посередника значно впливала на розширення товарної пропозиції на ярмарках та торгах Волині.

Серед асортименту товарів Волинської землі основну позицію займав експорт сировини та напівфабрикатів, натомість імпортувалася, зазвичай, вже готова продукція, а зокрема товари широкого вжитку та засоби праці. При цьому слід зазначити, що за кількісними показниками імпорт товарів на волинський ринок був значно меншими від експорту. Одними з найдавніших експортних товарів, що займали провідне місце в торгівлі цілого ВКЛ, був вивіз в країни Центральної та Західної Європи великої рогатої худоби та воску.

Одним з традиційних товарів які експортувалися з Волині, був віск. Важливою складовою воскової торгівлі на теренах Волині було запровадження воскобоєнь, які мали шмальцювати та таврувати віск міською печаткою. Вивіз воску належав, в основному, до категорії контрактної торгівлі. Що більше, вже з початку XV ст. торгівля воском була визначена як один з основних стратегічних напрямків в торгівлі ВКЛ. Власне стратегічність цього товару викликала появу державної монополії на торгівлю воском, яка протрималася до 1559 р., коли остаточно було ліквідовано воскові мита та промита. З цього моменту кількість експортованого воску щоразу зростає.

Наступним важливим елементом в зовнішній торгівлі ВКЛ був експорт худоби, що набрав значних розмірів вже в середині XV ст. Волинь, що знаходилася на межі зернового та випасного районів, на кінець XV ст. характеризується як один з головних теренів, обабіч сяноцько-перемишльської землі, звідки переганялося найбільше худоби.

Сталий зріст попиту на м'ясо в західноєвропейських країнах, викликаний бурхливими урбанізаційними та демографічними процесами, значно активізував торговельну діяльність волинського купецтва. Від 1490-х рр. провідне місце в торгівлі худобою займають купці з Острога та Кременця, які не зосереджуючись лише на продажу місцевої худоби, активно купують і пізніше перепродують до Корони Польської тисячні гурти молдавської чи волоської худоби.

Поширення після Люблінської унії на волинську шляхту постанов сейму 1550 р. фактично легалізувало шляхетську монополію на торгівлю худобою, оскільки вони були звільнені від сплати мита з товарів вироблених на їх фільварках. З кінця XVI ст. в торгівлі худобою першість тримають кн. Острозькі та Заславські.

Підсумовуючи належить відзначити, що внаслідок розширення товарних можливостей, Волинь вже від початку XVI ст. стає одним з активних учасників східноєвропейського товарообміну. Більш того встановлені цєю торговельні стосунки

з країнами Центральної та Західної Європи носили міцний і постійний характер і досягли свого найбільшого розвитку в 50-90-ті рр. XVI – першій половині XVII ст.

РЕЦЕПЦІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ГУСТИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

КОПИЛОВ СЕРГІЙ
Кам'янець-Подільський

Великому князівству Литовському (ВКЛ) належить важливе місце в історії країн Східної Європи пізнього Середньовіччя. Тож цілком зрозумілим є інтерес української історичної думки раннього нового часу щодо його історії. Серед корпусу української історіографії цього періоду помітне місце посідає видатна пам'ятка української історичної прози першої половини XVII ст. – Густинський літопис. Його основні положення наступні:

1. Поширена в східноєвропейській історіографії легенда про литовського першопредка Палемона знайшла відображення у статті „Про литву” Густинського літопису, де анонімний автор запропонував її власне вмотивоване тлумачення. Він, зокрема, повідомляє: „Є ж в литовській мові множество латинских слів, з чого ясно можна побачити, що жив у сій стороні хтось з латинського роду, як і про пруссів я казав. А звідси й гадка про Публія Лібона, що од нього, як дехто вважає, і литва литвою нареклася. Сей Публій Лібон, по перемозі Помпея (у котрого гетьманом був на морі), боячись Юлія Цезаря, прибився в сі сторони і Ромново-город, ніби Рим новий, заклав. Сеї думки і Длугош, й інші літописці лясські. Бо ж є й донині там у Литві ріка, звана Лібо, та й город є, од сього імені названий. Руські ж літописці кажуть, що не од Лібона, а од Палемона князівство Литовське наректися, чи початися, мало, котрий за царювання Неронового з Італії сюди прийшов”. Також анонімний літописець мав інше датування цих легендарних подій, пов'язуючи їх з імператором Помпеем, тоді як білорусько-литовське

літописання початку XVI ст. хронологічно і генеалогічно пов'язувало Палемона з римським імператором Нероном (54-68 рр. н.е.), а Гваньїні вказував два варіанти втечі Палемона – при Нероні, або Аттілі.

2. Автор Густинського літопису приділив увагу й початковій добі існування ВКЛ, хоча для суджень щодо неї було обмаль звісток. Так, серед подій 6754 (1246) р. повідомлялося, що „у сей рік великий князь литовський Миндовг прийняв віру християнську од Сходу, із многими своїми боярами”. Зрештою, чимало дослідників (А. Манкієв, І. Боричевський, Д. Зубрицький, С. Соловійов, В. Юркевич, І. П'ятницький) поставилися до цієї інформації з довірою, тоді як архієпископ Макарій висловив сумнів у вірогідності даного повідомлення.

3. Чимало уваги літописець приділив відносинам Київського та Галицько-Волинського князівств, зокрема, їх відносинам з Литвою. Так, він акцентував увагу на литовській експансії щодо українських земель і повідомляв, що 6812 (1304) р. „Гедимін, князь литовський, розбив Лева Даниловича луцького, а Володимира Васильовича волинського і самого убив, і Володимир, город його, узяв; а наступного року „знову Гедимін, князь литовський, Овруч і Животів узяв з-під князя київського Станіслава. Тоді ж бо і самого князя Станіслава київського, і Лева луцького, і Романа Брянського та інших розбив, і Київ з-під нього узяв, а потому й Канів, Черкаси, Путивль, Брянськ і Волинь”. Тож приєднання Київщини до ВКЛ автор літопису датував 1304 р., повторюючи у цьому Олександра Гваньїні, тоді як М. Стрийковський відносив ці події до 1305 р. Під 1361 р. анонімний літописець повідомляв про „Княжіння Федора”, а стаття наступного року стверджувала про розгром Ольгердом „трьох царьків татарських і з ордами їхніми, себто Котлубаха, Качзея, Дмитра, і одтоді з Поділля вигнав власть татарську”.

4. Автор літопису подав власне бачення характеру взаємин між двома титульними „націями”, а також міжконфесійним відносинам у ВКЛ. Так, він повідомляв про зусилля литовських володарів відновити єдність католицької та православної церков, вказував на „чвари великі у римлян з греками», що

закінчилися укладенням 1439 р. унії на Флорентійському соборі. Утім, літописець подав своє тлумачення й оцінку цих подій, зокрема, стверджував, що „ваги жадної [собор той] мати не може із множества причин. По перше, що в той час в Базилей-городі всі західні сторони інший собор зібрали, на якому скинули й прокляли Євгенія-папу як недостойного, котрий тоді соборував у Флоренції, а на його місце посвятили собі іншого папу, Фелікса Четвертого; з того і собор, од Євгенія учинений, не може ваги мати жадної. По-друге, що на тому соборі глава всієї східної церкви Іосиф-патріарх передчасно переставився, а Марко Ефеський з іншими зверхниками ледве втік; позосталі ж єпископи із царем, дарами зваблені бувши, зволили підписатися [під ухвалою] сього собору: за папою владицтво признавати і унію з ним держати”. Літописець вказав на участь у Флорентійському Соборі митрополита руського Ісидора, якого „папа, кардинальства саном почтивши, одпустив”. Брак відповідних джерел не дає змоги судити про реакцію на ці події з боку православного населення ВКЛ, утім анонім відзначив, що 1441 р. кияни „вигнали” Ісидора, коли він „прийшов в одежі кардинальській у Київ”. Згодом, цю інформацію навів у своїй праці українській історик М. Бантиш-Каменський.

5. Анонімний автор не обійшов увагою найважливіших подій внутрішньо і зовнішньополітичної історії ВКЛ. Так, серед іншого, згадав про вбивство у 1440 р. Жигмонта Кейстутовича, після якого „сів на князівстві Литовському Казимир Ягеллович”, а також вступ 1492 р. на князівський престол сина польського короля Казимира Олександра. Торкнувся висвітлення політичних взаємин ВКЛ з Польщею, зокрема, констатував, що 1499 р. „Литва з Польщею єдність учинила, що од сього часу обидві єдиною землею будуть, і од того часу ляхи короля без литви щоб не вибирали собі, а литва без ляхів собі князя”; намагався показати військові конфлікти Литви із сусідніми державами.

Отже, написаний з патріотичних, антикатолицьких та антиуніатських позицій, Густинський літопис став переконливим свідченням сталого інтересу української еліти раннього нового часу щодо історії ВКЛ.

**ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ У
ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
(1648 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1649 РР.)**

**СТЕПАНКОВ ВАЛЕРІЙ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ**

Порушена нами проблема не стала ні в українській, ні у зарубіжній історіографії предметом спеціальних досліджень. Лише опосередковано окремих її аспектів торкалися у своїх працях Л. Абецдарський, В. Бернадський, Г. Віснер, А. Вітусік, Ш. Гьбеї, М. Грушевський, А. Керстен, Е. Котлубай, Л. Кубаля, М. Матвіюв, Ю. Мицик, С. Охманн, В. Серчик, В. Смолій, Л. Ченьсцік й інші автори. Внаслідок чого відсутня цілісна картина політики Богдана Великого щодо Литви. На основі аналізу джерел (включаючи новознайдені) й наукової літератури робиться спроба окреслити контури її головніших напрямів. Вони полягали в наступному:

I. Погодившись після здобутих перемог біля Жовтих Вод і під Корсунем на переговори з Варшавою, Б. Хмельницький, допускаючи можливість поновлення воєнних дій, у середині червня 1648 р. вдався до заходів, спрямованих на запобігання спільним діям польської і литовської армій проти повсталієї України. Як визнавав литовський польний гетьман Я.Радзивил, він, лише розпочавши „боротьбу за свою образу”, уже почав „думати про Велике князівство Литовське”. Зокрема, туди були направлені досвідчені агенти з відзовами до населення готуватися до боротьби, а в кінці червня на півдні князівства з’явилися перші козацькі підрозділи.

II. Упродовж липня-вересня Б.Хмельницький намагався не лише досягти нейтралізації ворожих дій з боку литовської еліти, але й у південних теренах князівства (де, вочевидь, переважно проживали українці) витворити державні інституції на основі традицій Війська Запорозького. А відтак, з одного боку, демонстрував доброзичливе ставлення до литовських

вельмож й урядовців: 27 липня видав універсал Війську Запорозькому про заборону козакам „під військовою карою на свавільного” чинити кривди у маєтках панів і сенаторів Великого князівства Литовського, а дещо пізніше наказав порубіжним полковникам „пильнувати” власних „кордонів” і не „воювати” з литовцями. З другого – підтримував тісні зв'язки з козацькими полковниками, котрі формували полки на півдні князівства, координував їхні дії, домагався безумовного виконання своїх розпоряджень. У вересні основне їх завдання полягало в тому, аби утримати під контролем такі міста як Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоїв, Бабура, Стародуб тощо.

III. Після перемоги під Пилявцями, прямуючи до Львова, а потім Замостя, гетьман розпорядився полковникам у Литві активізувати наступальні дії. Вони створили реальну загрозу втрати князівством центральних районів, тому литовське командування відмовилося направити підрозділи на допомогу Польщі, чого, власне, і домагався Б. Хмельницький. Останній, уклавши у кінці листопада перемир'я з новообраним королем Яном Казиміром, продовжував розглядати контрольовані козаками терени князівства такими, що знаходилися під його владою.

IV. Аналіз джерел не підтверджує висловленої у польській історіографії думки про витворення восени 1648 р. плану погоджених дій українського гетьмана, трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці та Я. Радзивила, спрямованого проти польського короля (А. Керстен, Л. Ченьськік). Саме його відсутність продемонструвала виняткова жорстокість карального походу армії Я. Радзивила, вчиненого у січні-лютому 1649 р. проти козаків і повстанців півдня Великого князівства Литовського. Б. Хмельницький осудив масові репресії литовського гетьмана („за винних на невинних не можна помститися”, а „карати і на палі садовити і нам було кого, бо ми мали в руках до чотирьох тисяч сенаторів і шляхти”) й вбачав у його діях порушення перемир'я.

V. Намагаючись сформувати антипольську коаліцію, Б. Хмельницький позитивно сприйняв у лютому 1649 р.

пропозицію трансільванського князя про спільний виступ з Я. Радзивилом проти Яна Казимира, хоча при цьому домагався надіслати йому текст угоди між Дьєрдем II і литовським гетьманом та „документи дисидентів, в яких вони домовилися, що один одного не покинуть до виконання наміру”. Шукаючи порозуміння з Я. Радзивилом, приязно прийняв його посланця, котрого запевняв у своїй миролюбності, а також відправив до нього посольство полковника М. Нестеренка, котре, вочевидь, мало з'ясувати готовність литовського гетьмана приєднатися до антипольської коаліції. На початку квітня відбулися переговори, що засвідчили вірність Я. Радзивила королю.

VI. Переконавшись, що надії на військовий союз з литовським гетьманом є марними, Б. Хмельницький у травні розробив план, за яким наказний гетьман Ілля Голота мав об'єднати всі полки, що вели боротьбу на литовському театрі воєнних дій, розгромити литовців, оволодіти столицею князівства м. Вільно і вийти у район р. Вісли, аби об'єднатися з основними силами української армії.

VII. Поразка й загибель І. Голоти у бою 17-18 червня під Загалем внесла істотні корективи у плани гетьман. Побоюючись прориву підрозділів Я. Радзивила у напрямі Кисва та їхнього виходу у тил українцям, він направив на початку липня десятитисячний корпус наказного гетьмана Станіслава Михайла Кричевського з наказом не допустити появи литовців на теренах козацької України. Він був виконаний завдяки мужності українців у кровопролитній битві 31 липня під Лоєвом.

Отже, Велике князівство Литовське посідало у стратегічних планах Богдана Великого помітне місце. Спочатку він прагнув нейтралізувати його військові сили, а весною 1649 р. опанувати і, вочевидь, утвердити у ньому свою владу.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ И ВОПРОС О ВЫДАЧЕ МОСКОВСКОМУ ПРАВИТЕЛЬСТВУ САМОЗВАНЦА ТИМОФЕЯ АНКУДИНОВА (1650 Г.)

ПЕРРИ МОРИН
Бирмингем

В сложной истории украинско-русских отношений 1648-1654 гг. требование московского правительства выдачи самозванца Тимофея Анкудинова играло интересную, но малоизученную роль.

В 1643-1644 г. московский подьячий Анкудинов (Акундинов, Акиндинов, Анкидинов) бежал в Польшу. Из Польши он направился в Константинополь, где называл себя царевичем Иваном Шуйским, сыном царя Василия Ивановича, умершего (бездетно) в польском плену в 1612 г. В 1648 г. Анкудинов отправился в Рим, потом вернулся через Венгрию в Речь Посполитую.

В 1650 г. Анкудинов появился на Украине, где сначала называл себя царевичем Иваном Васильевичем Шуйским и старался собрать войско запорожских казаков для вторжения в Московское государство. Но, не получив военной поддержки запорожцев, он называл себя просто «князем Шуйским», внуком царя Василия, и говорил, что хочет вернуться в Россию. Потом он раздумал и остался на Украине, где жил в Лубнах, в Мгарском монастыре, под покровительством запорожского гетмана Богдана Хмельницкого. Затем Тимошка уехал в Венгрию, а оттуда в Швецию. В 1653 г. его выдали из Голштинии русскому правительству и он был казнен в Москве.

Когда Анкудинов жил на Украине, московское правительство неоднократно пыталось добиться выдачи его в Россию. Польский король Ян Казимир неохотно согласился на требование русских послов Г. Г. и С. Г. Пушкиных и отправил на Украину русского дворянина Петра Протасьева и польского шляхтича Юрия Ермолича для поимки самозванца. В сентябре 1650 г. они имели встречи с Хмельницким в Ямполе, но гетман отказался выдать Анкудинова, ссылаясь на казачью традицию —

не выдавать беглецов. Протасьев возразил, что лже-царевич не является обычным беглецом; Хмельницкий согласился, но говорил, что он не знает, где Тимошка теперь находится. В октябре русский посол на Украину Василий Унковский нашел Анкудинова у Хмельницкого в Чигирине. На этот раз Хмельницкий говорил, что он сам готов казнить Анкудинова как самозванца, но ему нельзя выдать его царю без войскового ведома: чернь встанет, если он отдаст людей вольных в неволю; но он собирается договариваться с полковниками и старшинами. Если они согласятся, он пошлет Анкудинова царю со своими посланцами. Наконец, в начале ноября приехал в Чигирин русский монах Арсений Суханов, который подал гетманскому писарю Ивану Выговскому письмо от иерусалимского патриарха Паисия с просьбой Хмельницкому отдать Анкудинова царю. Гетман сначала говорил, что ему нельзя выдать Тимошку, потому что тот у них не называется царским сыном, а является обычным беглецом-преступником. Но 11 ноября Выговский показал Суханову лист Хмельницкого царю, о запрещении Анкудинову жить на Украине. Гетман выслал самозванца из Запорожья в Венгрию.

Доводы, приведены Богданом Хмельницким в пользу его отказа выдать Анкудинова русскому правительству, были основательными. Но надо также иметь в виду более общий контекст русско-польско-украинских отношений после Зборовского мирного договора 1649 г. При неохоте московского правительства оказать военную помощь украинцам в их борьбе против Польши, присутствие русского самозванца в Запорожье предоставило Хмельницкому возможность оказать давление на Россию. Русские, кажется, боялись не только союза украинцев с Крымом и Турцией против Московского государства, но также вторжение запорожских казаков в Россию в поддержку самозванца, как в Смугное время начала XVII в. Но запорожцы, с одной стороны, не хотели оказать Анкудинову военное содействие против России, а, с другой, не хотели выдать его царскому правительству. При таких обстоятельствах решение Хмельницкого выслать его из Украины являлось разумным выходом из положения.

ЛИТОВСКАЯ ЭЛИТА МЕЖДУ ШВЕЦИЕЙ, МОСКВОЙ, ПОЛЬШЕЙ И КАЗАЦКОЙ УКРАИНОЙ В СЕРЕДИНЕ 50-Х ГОДОВ XVII В.

ГАЗИН ВЛАДИМИР
Каменец-Подольский

В середине 50-х гг. XVII ст. на территории Центральной и Восточной Европы происходит значительное обострение межгосударственных отношений, что в конце-концов вылилось у военное противостояние. У различных политических и военных комбинациях были задействованы практически все государства региона. Очертились несколько эпицентров противостояния. Одним из них выступают земли Белоруссии и Прибалтики, входившие в состав Великого княжества Литовского. Именно здесь остро столкнулись интересы в первую очередь Швеции, Московского государства и Польши. Исходя из интереса к белорусским землям, а также в связи со стремлением не допустить сближения между Москвой и Польшей, активность у вопросах касаемых Литвы проявляло и правительство гетмана Богдана Хмельницкого.

После подписания украинско-московского договора 1654 г. были созданы предпосылки для активизации внешне-политического курса Московского государства, особенно его европейского вектора. Тем более, что выход де-юре казацкой Украины из состава Речи Посполитой привел до существенного ослабления последней.

Весной 1655 г. литовские земли стали объектом экспансии практически одновременно со стороны Москвы и Швеции. В марте московские войска начали свой литовский поход. В это же время шведы предпринимают наступление в Лифляндии. По мнению шведского руководства, на случай столкновения с Москвой возможным был вариант, согласно которого Лифляндия отходила Швеции, а Литва – России.

В свою очередь летом 1655 г. русские войска заняли Витебск, Полоцк и Минск. Московское руководство предпри-

нимает усилия чтоб заставить литовскую аристократию принять присягу на верность России. В ответ на это литовские гетманы Я.Радзивил та В.Гонсевский заявили об готовности перейти в подданство московского царя, но только при условии сохранения их прав, привилегий и владений.

Однако, московское руководство под влиянием патриарха Никона, который считал невозможным какие-либо уступки литовским католикам, заняло жесткую позицию и предпочло силовые методы. Московская армия начала решительное наступление в Литве. При этом действовала крайне жестоко, сжигая города и села, грабя костелы, истребляя население. Это, естественно, только усиливало антимосковские настроения среди населения, которое массово оставляло занятые русскими города.

Такие действия русских войск создавали предпосылки для усиления прошведских настроений, особенно среди литовской элиты. Хотя литовцы и не оставляли попыток договориться с русскими (5 июля киевский воевода Г.Тишкевич официально обратился к московскому правительству с предложением мира), среди влиятельных представителей литовской знати усиливается убеждение, что необходимо искать согласия со шведами. На сторону шведов переходит литовский гетман Я.Радзивил. К этому ж склонялись польный гетман В.Гонсевский и витебский воевода П.Сапега.

Во второй половине 1655 г. московские войска начали наступление на Вильно. Как сообщал королю литовский гетман Я.Радзивил, 1 августа московские войска уже стояли за три мили от города.

В поисках выхода Радзивил обращается за помощью к Швеции. 18 августа 1655 г. между Литвой и Швецией было подписано Кейданский договор. Он предусматривал вхождение Литвы в состав Швеции как автономной провинции. Сам договор было подписано небольшой группой литовской элиты, которую возглавлял гетман Януш Радзивил, однак, как это отмечает историк Я.Федорук, именно потому он формально отображал позицию всего Великого княжества Литовского.

Шведы именно на этом и акцентировали внимание, доказывая, что это есть вполне легитимный договор между двумя государствами.

В то же время часть литовской верхушки не поддерживала действий гетмана, что привело к ее расколу на несколько групп. Первая заняла четкую прошведскую позицию, вторая считала договор со шведами предательством интересов Речи Посполитой и стремилась оставаться верной королю Яну Казимиру, третья (в основном это была литовская шляхта) – соглашалась на уступки Москве. Если первую возглавлял литовский гетман Я.Радзивил, то во главе второй стоял витебский воевода П.Сапега. Очевидно, между прочим здесь проявилась и борьба за власть. Так, Сапега понял, что единственный и реальный способ поспорить за влияние в государстве – это выступить оппонентом Радзивила.

Воспользовавшись шагом Радзивила, противники прошведского курса выбирают Сапегу великим литовским гетманом. Его поддерживает и В.Гонсевский. При этом просматривается тенденция, когда противники Швеции объединяются в стремлении договориться с московским руководством; они начинают поиск путей для примирения с Москвой. Очевидно, на это влияла и некоторые изменения в позиции московского руководства относительно Литвы. Так, если в начале кампании оно занимало жесткую позицию и отбрасывало какие-либо разговоры об уступках литовской элите, то теперь, в связи с дрейфом части литовской знати в сторону Швеции, действия Москвы стали более гибкими. Это вселяло надежду в литовцев, что они смогут в отношениях с Москвой сохранить свои права и привилегии. Главное, про что шлось в этот момент, – это остановить наступление московских войск, а фактически, не допустить того, чтоб быть раздавленными между Швецией и Москвой. Однако, считаем, что подобные инициативы ни в коей мере не противоречили интересам Польши, а, фактически стали подготовкой русско-польских договоренностей, какие были достигнуты у Вильно в 1656 г.

„ЧИНГИЗИДЫ” – ПОЛИТИЧЕСКИЕ КЛИЕНТЫ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XVI В.

ЧЕРКАС БОРИС

Киев

Во время противостояния Великого княжества Литовского с Золотой Ордой в конце XIV – первой трети XV вв. литовским правительством была выработана наступательная стратегия быстро доказавшая свою эффективность. Суть ее сводилась к периодической поддержке того или иного чингизда в его стремлении стать ханом. Благо таких претендентов было немало. На сегодня известно несколько золотоордынских правителей чей путь на сарайский престол начинался с территории Великого княжества Литовского, в первую очередь земель Киевского княжества: Джелаль-Еддин (1410 г. и осень 1411 г.), Бетсабула (зима 1413/14 гг.), Кэпэк (1414 г.), Изрэм-Фэрдэн (1416 г.), Кадыр-Бэрды (1419 г.) Улуг-Мухаммэд (нач. 1424 г.). То же касается и первого крымского хана, основателя рода Гиреев Хаджи. Память про эти события четко фиксируется в литовско-крымской переписке XV – XVI вв. В последней трети XV в. недостатка в чингиздах на территории Великого княжества Литовского не было. Известны имена Нур-Давлата, Хайдара, Изтемира и Озюбека. Но повторить проверенную временем политику литовские правители не смогли. Единственным, кого Вильно удалось с выгодой для себя использовать, был Изтемир. Став литовским служивым царевичем, он в 1493 г. вместе с черкасским наместником Богданом Глинским захватил и разрушил крымскую крепость на Днепре. Позднее имеем известие про проживание в Каневе его сына.

Что же касается попыток посадить своего протеже на престол одной из орд, то они были осуществлены в следующем столетии. В двадцатые годы XVI в. Великое княжество Литовское смогло в полной мере использовать внешнеполитическую ситуацию. Именно благодаря литовской поддержке деньгами

и войсками почти одновременно Ших Ахмат и Ислам-Гирей становятся ханами в Заволжской и Перекопской ордах соответственно. Для нас эти события интересны не только своим значением в ордынской политике Великого княжества Литовского – фактически это была последняя попытка этого государства по активному вмешательству во внутриордынские усобицы. Но и тем, что в отличии от XV в. эти события довольно полно освещены как нарративными так и документальными источниками. Это дает нам возможность реконструировать сам процесс отправления литовского ставленника в степь. В целом можно выделить несколько этапов. Вначале, появление чингизида на землях Великого княжества Литовского как пленного (Ших Ахмат) или союзника (Ислам-Гирей). Следующие этапы: активный обмен посольствами и размещение татар на территории Киевского воеводства. И в конце концов сама процедура отправления. Например, Ших Ахмат в сопровождении литовских войск был спроважен к Таванской переправе, где передан ордынцам прикочевавшим за ним к Днепру. А Ислам-Гирей из района Черкасс и Канева самостоятельно двинулся в Крымские владения. Литовская же военная флотилия соединилась с ним, по всей видимости, уже в Очакове. Туда же ожидался и подход конницы с Подолья. На последок литовские ставленники скрепляли союз с Вильно или союзным договором – Ших Ахмат, или выдачей ярлыка на земли – Ислам-Гирей.

ВІЛЕНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ ТА ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

В'ЯЧЕСЛАВ СТАНІСЛАВСЬКИЙ
Київ

З переходом київської митрополії з-під влади константинопольського патріархату під владу московського в 1685 р. і укладенням Вічного миру 1686 р., 9-та стаття якого говорила,

що король не буде чинити утисків і примусу до католицизму православним Речі Посполитої, останній потрібно було швидкими темпами привести православних до унії. Таким чином можна було позбавитися втручання Росії у внутрішні справи своєї держави з цього питання, міцніше прив'язати колишнє православне населення до Речі Посполитої. А ці дії призвели до пошуку православними підтримки в Москві за посередництвом Батурина.

Відомості про опікування Мазепою православними Речі Посполитої відносяться вже до 1687 р. – року, коли він отримав гетьманську булаву. У свій час К. Харламповичем були введені дані щодо контактів українського правителя і з віленськими православними. Вони відносяться до 1697 р., коли було видано царський указ з заборонаю пропускати до Москви як світських, так і духовних людей з-за кордону. В цей час Мазепа клопотався щодо пропущення присланого з Віленського монастиря ієромонаха Севастіана Барановського, але отримав розпорядження про відправлення його назад. Ієромонах, отримавши милостиню від гетьмана, поїхав. Листи ж і требник, привезені Барановським, були переслані до російської столиці.

Відомості про зазначені події можна значно розширити завдяки віднайденим нами двом листам Мазепа. Отже, у *лютому 1697 р.* (до Москви документ надійшов 25 числа) український правитель писав до голови Посольського приказу Лева Наришкіна про приїзд з Вільно до Батурина намісника тамтешнього православного монастиря з законником. Вони були вповноважені від монастиря та мирян просити царя щодо заступництва, бо православні Речі Посполитої зазнавали різних бід та утисків від католиків. Про них писав до Мазепа й київський митрополит. Останній клопотався про те, аби посланці були без затримок пропущені до Москви, а також, щоб гетьман звернувся від себе до царя у їх справі. Однак, гетьман зауважував, що він мав монарший указ про те, аби нікого з-за кордону, ні з духовенства, ні з купецтва, до Москви не пропускати. Тому, затримавши приїжджих, він, збираючись писати про них Петру I, просив Наришкіна доповісти про цю справу царю і

виклопотати указ про те, що робити далі – чи пропустити їх до російської столиці, чи наказати повертатися назад.

А в листі від 3 жовтня 1697 р. до Петра I йдеться про те, що минулої весни гетьман доносив, що з Вільно до Батурина приїжджали законники православного Братського Зішесття Святого Духа монастиря – намісник з братією, маючи від старшого свого монастиря та всього братства чолобиття до царя та архієпископа Адріана. Мазепа, керуючись указом про заборону проїзду до Москви з-за кордону як мирських, так і духовних людей, затримав законників у Глухівському монастирі, а до російської столиці направив запит, як чинити в цьому випадку. У відповідь надійшов царський указ про відправлення законників назад і про пересилання до Малоросійського приказу привезених ними листів. Гетьман відправив законників, але листи з чолобиттям, а також надрукований у Вільно требник, не встиг відіслати одразу, бо виступив у воєнний похід. Тепер же зі спеціальним посланцем відправляв все привезене – лист до монаршого престолу, настанову, лист до патріарха й книжку в Малоросійський приказ. Про це Мазепа писав і до Адріана. Також гетьман цікавився як має відповідати, коли з Вільно надійде запит щодо того, як у Москві сприйняли їх звернення.

Як зрозуміло з резолюції на цей лист, звернення віленських законників не залишилося без наслідків. Мали бути зроблені виписки з листів від законників, а також у Посольському приказі про те, скільки грамот було послано щодо православних церков до попереднього та тодішнього російських резидентів у Речі Посполитій, та як про цю справу їм було наказано говорити сенаторам і що відповіли останні. Виписки повинні були бути подані на розгляд царя, а указ щодо віленців мав бути посланий гетьману пізніше.

Є дані й про реакцію польської верхівки на згадану проблему. У вересні 1697 р. Август II видав рескрипт, адресований уніатському митрополиту Леону Шлюбич-Заленському, а також війтові й іншим представникам верхівки Вільно. В документі йшлося про скаргу православного братства цього

міста на духовну й світську владу Вільно, яка, всупереч правам, привілеям та сеймовим конституціям, відібрала Кашуцький, Лепесовський та Цеперський православні монастирі, а також церкви. Король звертався до віленських достойників з нагадуванням, щоб вони не змушували верхівку православних до унії та повернули відібрані монастирі й церкви. На думку польського дослідника А. Деруги, поява документу була зумовлена заходами російського резидента О. Нікітіна, а отже спрацювала передана Мазепою до Москви інформація про звернення законників з Вільно.

„СУДОВІ ОКОЛИЦІ” В ГРОМАДСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

ГУРЬБИК АНДРІЙ
Київ

Основу народних правових уявлень на українських землях у складі ВКЛ складало звичаєве, а точніше копне право, для якого загалом був характерний досить високий ступінь систематизації основних його положень та відпрацьовані віками механізми вирішення різноманітних конкретних ситуацій повсякденного селянського життя.

Згідно народної правосвідомості, правомірними вважалися ті віча-копи, які відбувалися на традиційних загально-відомих місцях. У поселеннях такими вважалися майдан в центрі села або поблизу громадської церкви, копище, галявина на краю села, і т.п. Поза поселеннями традиційними місцями копних судів були, як правило, границі земель (села, волості, повіту), берег річки чи ставка, урочища, давні могили, лісові галявини, перехрестя доріг і т.п. І лише проведені на таких загальновідомих місцях віча-копи вважалися правомочними. В інших випадках, коли копа збиралася не на традиційному місці, люди відмовлялися виходити на зібрання або ж не визнавали її рішення.

«Гарячі» (термінові, невідкладні), інколи, рухливі копи, які збиралися на місці чи слідах злочину або спірних границях земель, часто асоціювалися у народній правосвідомості з неповноправним вічем-копою, а лише з допоміжною слідчою копою. Результати останньої згодом лягали в основу рішення великої копи, зібраної на традиційному місці.

Важливим чинником правомірності копи вважався обов'язковий вихід на збори всіх жителів села чи містечка (по крайній мірі представників кожного дворогосподарства). Часто для розгляду складних справ на копі зобов'язані були ставати і жителі навколишніх сіл. Коло обов'язкових учасників копних зборів поступово могло змінюватися. Хоча в кожне конкретний період всі жителі копної околиці чітко знали, хто зобов'язаний на перший же заклик сусідів прийти на копу.

Судові околиці на українських землях формувалися поступово і включали околиці двох рівнів. Перший становила околиця, яка включала жителів однієї територіальної громади (села, містечка, групи приселків). Другий рівень складала околиця, сформовані з декількох територіальних громад, землі яких мали спільні границі (це були невеликі волостки, або частини більших волостей).

3-поміж сусідніх поселень волості центром судової околиці в кожному конкретному випадку ставало те село, в якому скоювався злочин. І лише тоді по відношенню до нього визначалися сугранні поселення, які обов'язково приходили туди на копу. Таким чином, кожне село могло стати центром околиці, в такому випадку сусідні з ним села в радіусі однієї милі ставали «околичними». З часом жителі кожного села вже чітко знали, з яким навколишніми громадами і куди вони повинні сходитися на віче. Тобто кожна громада була членом стількох судових околиць, скільки сусідніх сіл межувало з її землями. Хоча в ході колонізації цілнинних земель, створення нових поселень та їх ущільнення створювалися все нові судові околиці й модифікувалися старі. Вдосконалювалися і правові норми. Тому неможливість швидко розкрити вбивства незнайомих людей виробила звичай збільшувати традиційні розміри

судової околиці вдвічі. І вже в третій Статут ВКЛ 1588 р. входить норма про двомильну околицю для злочинів зазначеної кваліфікації. Тобто на копи подібного типу обов'язково повинні були з'являтися не лише жигелі «суміжних» поселень, але й «заграничних» (тобто тих, які не мали спільних границь з селом, в якому скоєно злочин).

Всі жителі копної околиці, які оповіщалися про збори копи, зобов'язані були прийти на традиційне місце (чи місце злочину у випадку «гарячої» копи) й брати активну участь у вирішенні справи. У противному разі (на формальній підставі) вся вина могла бути покладена на відсутніх. Дане положення звичаєвого права словесно виражалось формулою: «невыход всигды платить шкоду».

Значена правова норма стійко утримувалася не лише у звичаєвих правовідносинах, але й була кодифікована державним законодавством (Вислицьким Статутом 1347 р. польського короля Казимира III Великого; Уложенням галицького старости Михайла Буцацького (1435 р.); згодом найбільш детально положення про копні околиці були вміщені в Судебнику 1468 р. великого князя Казимира IV Ягайловича (1440-1492), а в XVI ст. - Статутах ВКЛ (1529, 1566, 1588).

Відповідні статутіві постанови щодо околиць по суті зафіксували давні положення народного звичаєвого права. Оскільки в XIV-XV та в кінці XVI ст. вони активно використовувалися в українських громадських судах.

Характерно, що в народній правосвідомості XIV-XVI ст., крім відзначених суто правових уявлень селян, відображались і більш загальні риси середньовічної ментальності. Зокрема визнання правомірними тільки тих віч-коп, які відбувалися на традиційних місцях, пов'язувалося не лише з бажанням дотримуватись традицій і звичаїв предків, але й з зірою в надзвичайну утасмнену силу таких місць. Назва ж останніх коповище, копище, а пізніше розташування поблизу церкви свідчило про надію селян на божественну допомогу у прийнятті копного рішення. А загалом про релігійний синкретизм селянського світогляду: язичницьке обожнювання лісу, урочища, галявини

та християнське звернення до Бога під час копної присяги у церкві.

В народних правових поглядах на судову околицю чітко проглядаються певні просторові уявлення. На період XVI ст. в уяві українських селян простір вже не обмежувався традиційною для середньовіччя територією одного замкнутого села. Останнє вже бачилося не як відірваний від інших поселень ізольований простір, а як частка серед подібних йому сіл, які разом формували судову околицю й іменувалися сугранними. Щоправда далі сусідніх суміжних поселень селянська уява не сягала. Оскільки села, які не мали спільних границь, іменувалися “загранними”, а запрошені звідти на копу люди – чужими.

Институт истории Украины НАН Украины
Министерство образования и науки Украины
Каменец-Подольский государственный университет

Международная научная конференция

**УКРАИНА И ВЕЛИКОЕ КНЯЖЕСТВО ЛИТОВСКОЕ
В XIV – XVIII ВВ.: ПОЛИТИЧЕСКИЕ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ,
МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В
ОБЩЕЕВРОПЕЙСКОМ ИЗМЕРЕНИИ**

Каменец-Подольский, 27-29 сентября 2007 г.

Тезисы докладов

Ответственный редактор
Смолий Валерий

Оригинал-макет
Ващук Дмитрий

Киев, 2007

Пішписано до друку 13.09.2007 Формат 60х84 1/16
Ум. друк. арк. 4,2. Обл. вид. арк. 3,5
Наклад 50. Зам. 30 2007 р
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4